

Запажања о најстаријим иконама из Марковог манастира (I)

Питање ктиторства царице Јелене Драгаш и натпис на штиту светог Димитрија*

Миодраг Марковић**

Филозофски факултет Универзитета у Београду

UDC 75.051:75.033](=163.41:497.7)
75.041:271.2-36] Dimitrije, sveti
DOI 10.2298/ZOG1337147M
Оригиналан научни рад

У тексту се ојовриава претпоставка Петра Миљковић-Пејека по којој су најстарије иконе из ризнице Марковог манастира настале између 1395. и 1405. године као поклон византијске царице Јелене Драгаш, приложен манастиру како би се обезбедио годишњи помен за њеног трајично преминулог оца Константина. Део натписа на икони светог Димитрија који је послужио као главни ослонац за поменути претпоставку овде је пројумачен друшачије. Ту се, у ствари, не помиње царица Јелена већ се он односи, као и остали делови натписа, на војну титулу солунског великомученика.

Кључне речи: Марков манастир, византијске иконе, манастир Петра, Јелена Драгаш, свети Димитрије, велики дукс, Апокавх, српска средњовековна уметност

The paper refutes the assumption of Petar Miljković-Pepok that the oldest icons in the treasury of Monastery of King Marko were painted between 1395 and 1405, as a gift the Byzantine empress Helena Dragaš made to the monastery so as to ensure a yearly memorial service for her tragically killed father Constantine. The part of the inscription on the icon of St Demetrios, on which the assumption was based, has been differently interpreted here: it is not actually related to empress Helena but to the military title of Thessalonian megalomartyr, like the rest of the inscription.

Keywords: Monastery of King Marko, Byzantine icons, Petra monastery, Helena Dragaš, St Demetrios, megalomartyr, Apokachos, Serbian medieval art

Најстарије сачуване иконе из Марковог манастира код Скопља – погрсне представе Христа Пантократора, Богородице Одигитрије, светог Јована Претече, светог арханђела Михаила и светог Димитрија (сл. 1–5) – постале су познате широј научној јавности тек у XXI веку захваљујући Петру Миљковић-Пепеку. Резултате својих проучавања тих пет икона он је први пут представио на Двдесетом међународном конгресу византолога, одржаном у Паризу августа

2001. године,¹ а затим их је публикувао у луксузно штампаној монографији, објављеној у Скопљу исте године, на македонском и енглеском језику.² Иконе су у оба наврата датоване у сам почетак XV столећа, у време између 1400. и 1405. године, уз закључак да их је Марковом манастиру поклонила византијска царица Јелена Драгаш, кћерка српског великаша и владара Константина Драгаша.³ По мишљењу угледног македонског историчара уметности, то је учинила у спомен свог оца, који је, као вазал султана Бајазита, погинуо у бици на Ровинама 17. маја 1395. Као што је добро познато, у поменутој бици погинуо је, на истој страни, и краљ Марко, други ктитор најважније задужбине Мрњавчевића.⁴

Иако спадају међу врхунска дела иконописа епохе Палеолога, иконе о којима је реч дуго су биле непознате у науци због тога што их је 1865. године пресликао зограф Никола Михајлов из Крушева.⁵ И пре и после пресликавања красиле су иконостас манастирског католикона, посвећеног светом Димитрију. На њему су се налазиле све до 1973. године, када су предате Музеју града Скопља. Нешто касније пренете су у Скопску митрополију, а почетком 1993. године у Градском заводу за заштиту споменика започето је њихово чишћење. После конзерваторских и рестаураторских радова, који су потрајали више од три године, однете су у Музеј Македоније. Ту су од 2001. доступне широкој публици.⁶

¹ P. Miljković-Pepok, *Quelques icônes nouvellement découvertes*, in: *XXe Congrès international des études byzantines (Collège de France – Sorbonne, 19–25 août 2001). Pré-actes. III. Communications libres*, Paris 2001, 349.

² П. Миљковић-Пепек, *Непознат трезор икони*, Скопје 2001; P. Miljković-Pepok, *An unknown treasury of icons*, Скопје 2001. Књиге имају исту садржину, пагинацију и распоред илустрација.

³ Miljković-Pepok, *An unknown treasury*, 141–143.

⁴ О бици на Ровинама v. С. Ђирковић, *Године криза и превирања*, in: *Историја српског народа II*, ed. J. Калић, Београд 1982, 54–55; А.-М. Talbot, *Battle of Rovine*, in: *The Oxford dictionary of Byzantium III*, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1815.

⁵ Miljković-Pepok, *An unknown treasury*, 13, 50.

⁶ О наведеним „селидбама“ икона и конзерваторским радовима на њима v. Miljković-Pepok, *op. cit.*, 12–13; В. Поповска-Коробар, *Икони од Музејот на Македонија*, Скопје 2004, 8, 214.

* Овај текст – написан у оквиру рада на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије – саопштен је на XII међународном научном скупу *Ниш и Византија*, одржаном јуна 2013. у Нишу.

** mmarkovi@f.bg.ac.rs

Сл. 1. Христос Пантократор, икона из Марковој манастира, 1365–1377. Музеј Македоније, Скопље (према Miljković-Peppek, *An unknown treasury*)

Fig. 1. Christ Pantokrator, icon from the Monastery of King Marko, 1365–1377. Museum of Macedonia, Skopje (after Miljković-Peppek, *An unknown treasury*)

Сл. 2. Богородица Одијитрија, икона из Марковој манастира, 1365–1377. Музеј Македоније, Скопље (према Miljković-Peppek, *An unknown treasury*)

Fig. 2. Virgin Hodegetria, icon from the Monastery of King Marko, 1365–1377. Museum of Macedonia, Skopje (after Miljković-Peppek, *An unknown treasury*)

У поменутој монографији, поред питања ктитора и хронологије, разматрано је и питање сликара икона, а учињен је и покушај да се установи њихов првобитни положај у цркви. Размишљања о ктитору заснована су на натписима исписаним на иконама светог Јована Крститеља и светог Димитрија.⁷ Представу светог Јована прате, наиме, два епитета, један поетски – *Ὁ κύριξ τ(ης) μεταν(ο)ί(ας)*⁸ – а други топонимски – *Κωνσταντίνου πόλεο(ς) Πέτρ(ας)*.⁹ Поетски је преузет

из стихире која се пева на празник Усековања светог Јована,¹⁰ док је топонимски (сл. 5 и 6) проистекао из назива цариградског манастира Петре, основаног у част светог Јована Крститеља још у рановизантијској епохи.¹¹ Такав топонимски епитет није без аналогија у византијској иконографској традицији (сл. 7),¹² али

⁷ Miljković-Peppek, *An unknown treasury*, 24, 52–55, 73.

⁸ Миљковић-Пепек епитет чита као *Ο ΚΥΡΙΞ ΤΥ ΜΕΤΑΝΙ*, v. Miljković-Peppek, *An unknown treasury*, 17, 25, 142. Cf. нашу п. 10.

⁹ Предложено читање засновано је на чињеници да су над словима којима је исписан топонимски епитет убележена три акценатска знака (сва три за акут), што би, у складу са општим правилима акцентуације грчког језика, указивало на закључак да та слова формирају три речи (cf., нпр., Н. W. Smyth, *A Greek grammar for colleges*, New York 1920, 37–43; М. Будимир, Љ. Црепајац, *ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Основи грчке филологије*, Београд 1979³, 14–17; S. E. Porter, J. T. Reed, M. Brook O'Donnell, *Fundamentals of New Testament Greek*, Grand Rapids – Cambridge 2010, 11–14). У вези с наведеним треба имати у виду чињеницу да је сликар икона из Марковог манастира исписао знак за акценат изнад сваке речи у натписима који тумаче насликане ликове, чак и тамо где је користио скраћенице у виду сигле од једног или два слова. Изузетак су, разуме се, проклитике *ὀ* и *ή*, изнад којих је написан одговарајући знак за аспирацију (*spiritus asper*). Може се занемарити и изостанак циркумфлекса код сигле *ΙC* (*Ἰησοῦς*), односно акута код сигле *ΚΥ* (*Κυρίου*), јер је изнад тих сигли исписана титла. Постоји ипак и једно одступање од правила. Оно се запажа код сложенице *Παντοκράτωρ*, којој су омашком додељена два акцената, гравис и акут (*Παντοκράτωρ*), можда услед тога што је реч написана раз-

двојено – први део (*Παντὸ*) исписан је с једне, а други део (*κράτωρ*) с друге стране Христовог попрсја. У сваком случају, због наведеног одступања могуће је да у Претечином епитегу треба видети две речи, а не три – *Κωνσταντινουπόλεο(ς) Πέτρ(ας)*, али би и тада његово значење било исто. У оба случаја односило би се на славни цариградски манастир Петру (*Κωνσταντινουπόλεω(ς) Πέτρα(ς)* – из *константинопољске Пејре*; *Κωνσταντίνου πόλεω(ς) Πέτρα(ς)* – из *Пејре у Константинопољском граду*). О том манастиру v. infra.

¹⁰ *Μηναίον του Αυγουστου*, ed. Варθολομαίος Κουτλουμουσιανός, Βενετία 1843, 156 (*Τῆς μετανοίας ὁ κήρυξ – ὑποψοφιστικὸν ἵκακαῖα*).

¹¹ О манастиру Петри, који је темељно обновљен крајем XI века, v. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, pt. I: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, t. III: Les églises et les monastères*, Paris 1953, 435–443; М. Живојиновић, *Болница краља Милутиина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 105–115; G. P. Majesca, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984, 339–345; A.-M. Talbot, *Petra monastery*, in: ODB III, 1643.

¹² Познато је да је представу Христа на златном трону у улазном трему манастира Петре пратио епитет *Πέτρα*, а сличан епитет (*Ο ΘΝC ΠΕΤΡΑC*) појављује се и уз попрсну представу светог Јована Претече на стегитској иконици живеску из XIII века која се чува у берлинском Музеју Боде (Збирка скулптуре и музеј византијске уметности). Поменута Христова представа униште-

је ипак на основу њега закључено да је Јелена Драгаш била ктиторка иконе. При томе је ослонац пронађен у изворима који показују да су царица и њен супруг Манојло II Палеолог имали близак однос са угледним престоничким манастиром. Актом издатим октобра 1395. године они су богато даривали Петру како би манастирско братство редовно и свечано обављало помене царичиног трагично преминулог оца.¹³

И натпис на доњем делу штита светог Димитрија (сл. 4, 8а, 8б и 16) уверио је П. Миљковић-Пепека у то да је Јелена Драгаш била поручилац икона из Марковог манастира. Ту су, у скраћеном виду, исписане речи у којима је он видео два царичина презимена – девојачко и оно које је стекла удајом: Δ(ΡΑ)ΓΑΣ Κ(ΑΙ) Π(Α)Δ(ΑΙΟΛΟ)Γ(Ι)Ν(Α).¹⁴

Када је реч о датовању икона, изнето је гледиште да су оне настале између 1376/1377. године и првих деценија XV века. Како је закључено да је ктитор икона била царица Јелена Драгаш, и то после смрти свог оца, наведени хронолошки оквир сужен је на време између 17. маја 1395, када се одиграла битка на Ровинама, и 1405. године.¹⁵ Такав *terminus ante quem* проистекао је из уверења да је иконе из Марковог манастира радио митрополит Јован, за кога је, на основу натписа изнад јужног портала цркве у манастиру Зрзе, претпостављено да је живео до првих година XV столећа, то јест до око 1405.¹⁶ При томе ипак није сасвим занемарена чињеница да поуздано атрибуирана дела митрополита Јована – фреске Андреаша, делови живописа цркве Светог Димитрија у Прилепу и икона Христа „Спаситеља и Животодавца“ рађена за манастир Зрзе – немају битније сличности са иконама Марковог манастира. Стога је допуштена и могућност да је аутор пет икона био јеромонах Макарије, митрополитов брат, или, евентуално, да их је израдио анонимни сликар иконе светог Јована Претече из Хиландара.¹⁷

Не желећи да умањимо заслуге П. Миљковић-Пепека за откривање и чишћење икона из Марковог манастира, као ни за њихово прво презентовање научној јавности, сматрамо да се морају преиспитати сви његови овде наведени закључци. То је неопходно учинити због вишеструког значаја разматраних икона, а и због тога што поменути закључци нису до сада били предмет научне критике, иако је протекло више од десет година откако су публиковани.¹⁸ Колико нам

на је, као и цео манастир Петра, али о њеном постојању сведочи немачки теолог Штефан Герлах, који ју је видео марта 1578, v. M. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Basel 1584, 190 (<http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/crusius1/te01.html>); Janin, *La géographie*, 439. За иконицу од стеатита v. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine icons in steatite*, Wien 1985, 189, Pl. 55/nr. 111.

¹³ За тај акт v. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* II, eds. F. Miklosich, J. Müller, Wien 1862, 260–264; Ђ. Сп. Радојичић, *Лисцијина манастира Пејре од октобра 1395 год. као извор за хронологију бијке на Ровинама*, Богословље 2 (1927) 295–296 (с преводом акта на стр. 297–300); Janin, *La géographie*, 438; *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, t. 5, ed. F. Dölger, P. Wirth, München 1965, 83 (nr. 3257).

¹⁴ Miljković-Peppek, *An unknown treasury*, 24, 73, 141. О натпису на штиту светог Димитрија v. infra.

¹⁵ Miljković-Peppek, *op. cit.*, 24, 52, 66, 70–71, 75, 141.

¹⁶ Miljković-Peppek, *op. cit.*, 62, 68–69.

¹⁷ Cf. Miljković-Peppek, *op. cit.*, 43–44, 57–62, 68–70, 75, 141 (с датовањем поменуте Претечине иконе у време око 1400. године).

¹⁸ У пригодной публикацији В. Поповске-Коробар којом су представљене иконе из збирке Музеја Македоније најстаријим

Сл. 3. Свети арханђео Михаило, икона из Марковој манастира, 1365–1377. Музеј Македоније, Скопље (према Miljković-Peppek, *An unknown treasury*)

Fig. 3. Saint archangel Michael, icon from the Monastery of King Marko, 1365–1377. Museum of Macedonia, Skopje (after Miljković-Peppek, *An unknown treasury*)

је познато, једини изузетак представљају узгредне белешке написане у оквиру две докторске дисертације, још непубликоване. У једној од њих закључено је, без упуштања у детаљнију аргументацију, да су најстарије познате иконе Марковог манастира настале у последњој четвртини XIV века – пре погибје краља Марка, њиховог наручиоца, 1395. године – и да су дело мајстора из Цариграда.¹⁹ У другој дисертацији прихваћено је гледиште македонског истраживача да су иконе настале после Маркове смрти, око 1400. године, у манастиру Петри, али се њихово повезивање с царицом Јеленом Драгаш сматра „необичним и не-

иконама из Марковог манастира посвећен је сразмерно велики простор, али уз прихватање готово свих резултата и закључака до којих је у истраживањима тих икона дошао П. Миљковић-Пепек, укључујући читање и тумачење натписа, као и гледишта о ктитуру и хронологији икона (Поповска-Коробар, *Икони*, 17, 213–216, Т. 6–10). Једине разлике између двоје аутора постоје у погледу мишљења о сликару икона. В. Поповска-Коробар није, чини се, склона прихватању претпоставке о могућем ауторству митрополита Јована или јеромонаха Макарија, па говори о анонимном сликару цариградског порекла који би био васпитаник царских радионица и познавалац уметничких стремљења у престоници Византије (*ibid.*, 17, 214–216).

¹⁹ Б. Миљковић, *Чудојворна икона у Византији*, Београд 2011 (непубликована докторска дисертација), 185 (с напоменом да су иконе на основу царског акта из 1395. године и „недовољно поузданог читања натписа на штиту св. Димитрија“ приписане Јелени Драгаш и датоване у сам почетак XV века).

Сл. 4. Свети Димитрије, икона из Марковој манастира, 1365–1377. Музеј Македоније, Скопље (према Miljković-Pepek, *An unknown treasury*)
 Fig. 4. Saint Demetrios, icon from the Monastery of King Marko, 1365–1377. Museum of Macedonia, Skopje (after Miljković-Pepek, *An unknown treasury*)

Сл. 5. Свети Јован Прејтеча, икона из Марковој манастира, 1365–1377. Музеј Македоније, Скопље (према Miljković-Pepek, *An unknown treasury*)
 Fig. 5. Saint John the Forerunner, icon from the Monastery of King Marko, 1365–1377. Museum of Macedonia, Skopje (after Miljković-Pepek, *An unknown treasury*)

довољно документованим“. При томе се набавка икона приписује монасима Марковог манастира и тумачи се њиховом потребом за одржавањем духовних веза с Цариградом, уз претпоставку да је контакте тог манастира са славном цариградском обитељи Светог Јована успоставио већ први ктитор краљ Вукашин, а можда и његов брат деспот Јован Угљеша, који је посебно поштовао светог Јована Претечу.²⁰

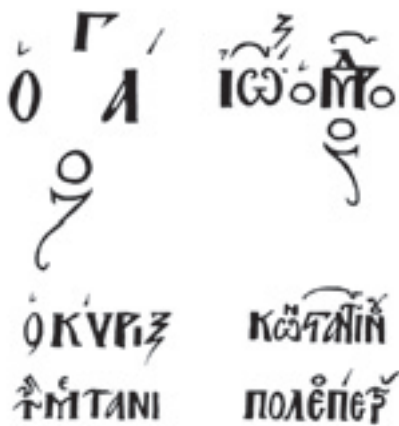
С појединим од наведених гледишта изнетих у цитираним дисертацијама подударају се и резултати нашег истраживања. Пре него што их саопштим, детаљније ћемо прокоментарисати најважније закључке П. Миљковић-Пепека. Његово мишљење да топонимски епитет *Κωνσταντίνου πόλεος Πέτρας*, исписан на икони светог Јована Претече, заслужује посебну пажњу сасвим је ваљано, али сам епитет не може бити сматран доказом да је поменути икону, као и остале четири најстарије иконе из некадашње ризнице Марковог манастира, поручила царица Јелена Драгаш. Чак и ако би се поуздано утврдило да су иконе израђене у манастиру Петри, а то није могуће учинити на основу расположивих података, не би се смела занемарити чињеница да су и неке друге личности српског порекла могле да имају везе са славном цариградском обитељи основаном у част светог Јована Претече. Односи Срба с манастиром Петром прате

²⁰ В. Г. Алексић, *Наследници Мрњавчевића и ѿријорије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*, Београд 2012 (непубликована докторска дисертација), 177, 206–207, 255–256, 443, 478.

се у изворима још од времена краља Милутина, који је обновио манастир Светог Јована и саградио у његовом дворишту тзв. Краљев ксенон (*ξενὼν τοῦ Κράλη*).²¹ Он је обухватао болницу, коначиште за угледне госте и јавну школу у којој су предавали угледни интелектуалци, попут Георгија Хрисокока, Јована Хортазмена, Михаила Апостола и Јована Аргиропула.²² Милутиново ктиторство у Петри обезбедило је његовим наследницима на српском престолу, а вероватно и неким другим српским угледницима, посебан статус у манастиру Светог Јована. Зна се да су игумани мана-

²¹ О Милутиновој обнови Петре и градњи „ксенона“ в. Живојиновић, *Болница*, 105–117; А.-М. Talbot, *Xenon of the Kral*, in: ODB 3, 2209; Т. S. Miller, *The birth of the hospital in the Byzantine empire*, Baltimore–London 1997, 23, 139, 158, 174, 193, 195–197, 206. На основу три минеја пореклом из Петре која се данас чувају у Националној библиотеци у Бечу у старијој литератури је са угледним Претечиним манастиром повезивана и српска краљица Јаквинта, жена краља Бодина [cf., нпр., Е. Δ. Κακούλιδη, *Η βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου–Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη*, *Ελληνικά* 21 (1968) 20], али је показано да су ти минеји настали заслугом краљице Симониде (после октобра 1321), највероватније у скрипторијуму престоничког манастира Богородице Одигитрије (*τῶν Ὁδηγῶν*), в. Н. Hunger, *O. Kresten, Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die Kräfte der τῶν Τριβαλῶν*, *JÖB* 29 (1980) 187–236.

²² Живојиновић, *Болница*, 113–114; Talbot, *Xenon*, 2209; Miller, *The birth*, 158, 196–197, 206.

Сл. 6. Најстарији на икони светиої Јована Претече (према Miljković-Peprek, *An unknown treasury*)

Fig. 6. Inscriptions on the icon of Saint John the Forerunner (према Miljković-Peprek, *An unknown treasury*)

стира Хиландара имали право да користе три келије у „Краљевом ксенону“ када су долазили у Цариград.²³ Занимљив је и податак да је султан Мехмед II марта 1463. године, убрзо по освајању византијске престонице, доделио манастир Петру мајци свог великог везира Махмуд-паше Анђеловића, која је, као и њен син, била пореклом из Србије, из Новог Брда.²⁴ Могуће је да су добре везе Срба с Петром утицале и на одлуку Јелене Драгаш да управо у том манастиру обезбеди трајни помен свог оца.²⁵ Царица је у више наврата истицала очево српско порекло. Тако је, на пример, на крсту који је као заветни дар поклонила цркви Светог Јована Претече у светогорском манастиру Дионисијату деспот Константин назван *ἰοσὴογαρεμ Србије* (*αὐθέντος τῆς Σερβίας*),²⁶ а на исти начин он је поменут и у царском акту којим су Манојло и Јелена даривали угледни Претечин манастир у престоници.²⁷

Ако се има у виду чињеница да је Јелена Драгаш већ у октобру 1395. донацијом осигурала да се њеном оцу обављају помени и заупокојена богослужења у Петри, не чини се поузданим ни закључак да је царица нешто касније обезбедила оцу помен у још једном манастиру.²⁸ Нарочито је тешко поверовати да је то учинила у Марковом манастиру. У њеној отаџбини било је прикладнијих места за прослављање

²³ Живојиновић, *Болница*, 108. О везама манастира Петре са Србима в. и литературу коју наводи Елена Какулиди: Какουλίδη, *Η βιβλιοθήκη*, 20, п. 1.

²⁴ Janin, *La géographie*, 439; Живојиновић, *Болница*, 115.

²⁵ Не сме се, додуше, губити из вида ни чињеница да је цар Манојло II, муж Јелене Драгаш, имао посебне везе с манастиром Петром. Постоји сведочанство о томе да је он држао кључеве шкриња и реликвијара у којима је, у кули поред католиконе Петре, чувана већина манастирских реликвија, в. *Clavijo. Embassy to Tamerlane*, ed. G. Le Strange, New York–London 1928, 63–64, 80–83; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A study in late Byzantine statesmanship*, New Brunswick 1969, 408, п. 22.

²⁶ В. Мошин, *Крсти царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 1 (1937/1938) 136–137; Г. Острогорски, *Господин Константијантин Драгаш*, Зборник Филозофског факултета 7/1 (1963) 289; *Actes de Dionysiou*, ed. N. Oikonomidès, Paris 1968, 26; *Treasures of Mount Athos*, ed. A. A. Karakatsanis, Thessaloniki 1997, 346–347 (K. Loverdou-Tsigarida).

²⁷ *Acta et diplomata graeca* II, 260, 263.

²⁸ Miljković-Peprek, *op. cit.*, 53–56, 73.

Сл. 7. Свети Јован Претеча Ο ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ, ситеајијиска иконица, XIII век, Збирка скулптуре и музеј византијске уметности (Музеју Бодe), Берлин

Fig. 7. Saint John the Forerunner Ο ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ, stonemosaic icon, thirteenth century, Sculpture Collection and the Museum of Byzantine Art (Bode-Museum), Berlin

успомене на Константина Драгаша. Чак и ако изуземо Богородичину цркву у манастиру Архиљевици, где су браћа Дејановићи, као синови оснивача манастира, наследили ктиторска права,²⁹ па би ту ионако били обављани годишњи помени почивших ктитора, остаје још много других угледних манастира и цркава који су се налазили на територији државе Драгаша у време њеног постојања.³⁰ Довољно је поменути задужбине Немањића – Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, Светог Прохора Пчињског, Светог Јоакима Осоговског, Спасовицу код Велбужда и Матеич – као и анахоретску обитељ коју је свети Гаврило Лесновски засновао у Леснову. У непосредној близини Струмице, једне од престоница Драгаша, налазили су се стари византијски манастири Светог Леонтија (Водоча) и Богородице Елеусе (Вељуса), веома угледни још у XI столећу.³¹ Врло је могуће да су деспот Јован и његов брат Константин помагали нека од поменутих светих места и да су у њима стекли ктиторски статус.³²

²⁹ О манастиру Архиљевици, који се налазио северозападно од Куманова, в. А. Стојановски, *Где треба истражити манастир (и село) Архиљевицу?*, ЗЛУМС 22 (1986) 213–220; М. Златановић, *Архиљевица*, Врањски гласник 20 (1987) 169–175; Х. Матанов, *Књажевство на Драгаша*, Софија 1997, 53–61; П. Драгичевић, *Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константијана о даривању Хиландару њихове башијинске цркве у Архиљевици*, Стари српски архив 10 (2011) 97; Алексић, *Наследници Мрњавчевића*, 461–462.

³⁰ За границе те државе в., нпр., Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 224; Матанов, *Књажевство*, 163–178; *Историјски ајтлас*, ред. М. Благојевић, Београд 2011, 50.

³¹ О Струмици као једном од престоних градова у држави Драгаша в. Матанов, *op. cit.*, 127–128; Алексић, *Наследници Мрњавчевића*, 288–289. О поменутих манастирима в. П. Миљковић-Пепек, *Комплекси цркви во Водоча*, Скопје 1975; idem, *Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981.

³² У литератури се с Драгашима најодређеније доводи у везу манастир Светог Јоакима Осоговског, в. С. Димитрије-

С друге стране, Марков манастир никада није био у држави Драгаша и, што је још важније, Драгаша нису имали учешћа у његовом оснивању и изградњи, нити су били повезани родбинским везама с његовим ктиторима краљевима Вукашином и Марком. Штавише, чини се да две породице нису биле у најбољим односима још од времена пре Маричке битке. Сматра се да је севастократор Влатко Паскачић значајно проширио своју област на рачун браће Драгаш управо под окриљем Мрњавчевића, иако су синови деспота Дејана у то време признавали њихову власт. После битке на Марици Драгаша су од Влатковог сина Угљеше повратили своје старе поседе, а поред тога запосели су и део земаља самих Мрњавчевића. И у народној традицији очувало се сећање на нетрпељивост између краља Марка и Константина Дејановића.³³

У вези с претпоставком да је у Марковом манастиру обављан помен Константина Драгаша важно је имати у виду и следеће чињенице. Манастири за које се сасвим поуздано зна да су одабрани да се у њима врше заупокојене службе у спомен „господину“ Константину били су стари и веома угледни. Као што је поменуто, Јелена Драгаш је у ту сврху изабрала цариградску Петру, док је Константин себи обезбедио помен у светогорском манастиру Ватопеду (октобра 1393).³⁴ Насупрот томе, задужбина Мрњавчевића код Скопља у време Константинове погибије тек је стица-

вић, *Одношаји њеких њаџиџараха с Русијом у XVII веку*, Глас СКА 58 (1900) 224; Й. Иванов, *Северна Македонија. Исторически издирванья*, София 1906, 93–94, 255, 266; *idem*, *Български старини из Македонија*, София 1931, 148; В. Р. Петковић, *Прејлед црквених сџоменика кроз џовесницу срџској народа*, Београд 1950, 292; Матанов, *Књажеството*, 198–199. Такво гледиште засновано је, међутим, на недовољно прецизном извору. Реч је о молбеном писму српског патријарха Саватија које су крајем 1586. или почетком 1587. године донели у Москву велбушки митрополит Висарион („из обитељи Благовештења“ поред Велбужда), осоговски игуман Гервасије и јеромонах Стефан из Билинског манастира Светог арханђела Михаила. У том писму патријарх моли руског цара Фјодора I да буде ктитор обнове манастира који су „близу Коласијског града“ (то јест Велбужда) саградили „пређашњи светопочивши ктитори и Константин велики војвода“, а који је страдао у земљотресу; в. [А. Н. Муравьев], *Сношения России с Востоком по делам церковным*, Санкт-Петербург 1858, 182–184; Димитријевић, *op. cit.*, 222–224; *idem*, *Документи који се џичу односа између Срџске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА 39 (1903) 38–39. Име пострадалог манастира није наведено, али се на основу помена игумана Гервасија и чињенице да је Свети Јоаким Осоговски удаљен од „Коласијског града“ око тридесет километара сматра да је реч о тој монашкој обитељи. Не сме се ипак сасвим искључити ни могућност да је помоћ тражена за обнову митрополијског манастира Благовештења, јер се он налазио знатно ближе поменутом граду него осоговски манастир (о његовом положају в. Иванов, *Северна Македонија*, 255, 262–263). Велбужд је био веома значајан град у држави Дејановића (в. Матанов, *op. cit.*, 126–129; Алексић, *Наследници Мрњавчевића*, 288), па није немогуће да је Константин Драгаш саградио цркву или манастир у његовој непосредној близини. Билински манастир, чији је игуман такође био члан изасланства упућеног руском цару, не може се узети у разматрање због свог положаја (налази се код Брезника, око седамдесет километара удаљен од Велбужда).

³³ О међусобном односу Драгаша и Мрњавчевића в., нпр., Михаљчић, *op. cit.*, 108, 212, 218, 233; *Историја срџској народа* II, 21, 37 (Р. Михаљчић); Алексић, *op. cit.*, 42–43, 74, 205–206. За нешто другачији поглед на тај однос в. Матанов, *op. cit.*, 90–91, 111, 149–150.

³⁴ V. Laurent, *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaš*, REB 5 (1947) 183–184; М. Живојиновић, *Драџашини и Свеџа Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 53–54.

Сл. 8а. Шџић и геџ мача свеџој Димитрија, геџаљ (џрема Miljković-Pepek, An unknown treasury)

Fig. 8a. Shield and sword of saint Demetrius, a detail (џрема Miljković-Pepek, An unknown treasury)

ла углед као култно место – од завршетка радова на изградњи и живописању цркве Светог Димитрија до битке на Ровинама нису протекле ни две пуне деценије.³⁵ Није неважан ни податак да је територија на којој се налази Марков манастир, са осталим областима краља Марка, после поменуте битке прикључена држави Турака Османлија, па је даља судбина манастира постала сасвим неизвесна.³⁶ У погледу претпоставке по којој је Драгашев годишњи помен у Марковом манастиру могао да буде обезбеђен даривањем пет драгоцених икона³⁷ не сме се занемарити

³⁵ Према ктиторском натпису исписаном на јужном зиду наоса цркве Светог Димитрија, изнад улаза, зидање Марковог манастира започето је 1344/1345, а обнова и живописање његовог католикона завршени су 1376/1377. године, в. Ц. Грозданов, Г. Суботић, *Црква свеџој Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981) 73–74, сл. 17.

³⁶ Марков манастир, као и цео регион Скопља, остао је под турском влашћу више од пет векова, све до 1912. године.

³⁷ Према мишљењу П. Миљковић-Пепека (Miljković-Pepek, *An unknown treasury*, 55, п. 234), за покривање трошкова годишњих помена Константина Драгаша могао је да послужи

Сл. 8б. Штити светиої Димитрија, с најиисом
Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(Ι)ΟΣ Ο ΑΠ(Ο)ΚΑΥΧΟΣ Μ(Ε)Γ(Α)Δ(ΟΥ)Ξ
ΠΟΛ(Ε)ΩΣ Θ(Ε)ΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Κ(Α)Ι Π(Ε)Λ(Ο)Π(Ο)Ν(Η)-
Σ(ΟΥ) [ΚΑΙ] ΠΑΣΗΣ Δ(Υ)ΣΕΩΣ (црѣиж Маријана Марковић)

Fig. 8b. Shield of saint Demetrius, with the inscription
Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(Ι)ΟΣ Ο ΑΠ(Ο)ΚΑΥΧΟΣ Μ(Ε)Γ(Α)Δ(ΟΥ)Ξ
ΠΟΛ(Ε)ΩΣ Θ(Ε)ΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Κ(Α)Ι
Π(Ε)Λ(Ο)Π(Ο)Ν(Η)Σ(ΟΥ) [ΚΑΙ] ΠΑΣΗΣ Δ(Υ)ΣΕΩΣ
(drawing Marijana Marković)

ни чињеница да је царица Јелена осигурала помене свог оца у цариградском манастиру Светог Јована Претече потпуно другачијом врстом донације. Братство Петре добило је суму од стотину златних перпера (за четири прва помена, од којих су четрдесетодневни и тромесечни већ били одслужени, а требало је да се преостала два обаве шест односно девет месеци по смрти царичиног оца), као и неотуђив посед (κτῆμα) у престоници, вредан пет стотина златних перпера, с

„приход од икона са иконостаса или само приход од иконе св. Јована Претече“. Није, међутим, објашњено на који би се начин помоћу поменутих икона стицао приход.

годишњим приходом који је износио приближно десетину од наведене вредности (за прву годишњицу и за све касније недељне и годишње помене).³⁸ Сам деспот Константин обезбедио је себи и својим родитељима редовне заупокојене литургије у Ватопеду тако што је славној светогорској обитељи доделио манастир Богородице Пантанасе у Мелнику с целокупном имовином и приходима.³⁹

Ни други аргумент на којем је заснован закључак да је ктитор најстаријих икона из Марковог манастира била кћерка Константина Драгаша није чврст. На доњој половини штита светог Димитрија (сл. 8а, 8б и 16) нису, као што је веровао Миљковић-Пепек, исписане речи Δ(ΡΑ)ΓΑΣ Κ(ΑΙ) Π(Α)Λ(ΑΙΟΛΟ)Γ(Ι)-Ν(Α). Спорно је већ мишљење да тај део натписа на штиту, који обухвата три реда, треба читати одоздо нагоре.⁴⁰ Логичније је да се са читањем почне од горњег реда, на чијем почетку стоји везник κ(αί).⁴¹ Он највероватније повезује текстове исписане на горњој и доњој половини штита. Осим тога, иза слова Δ у доњем реду стоји тачка која показује да се натпис ту завршава. То нису једини разлози због којих је неприхватљиво гледиште да слова доња два реда формирају реч Δ(ΡΑ)ΓΑΣ. У оба поменута реда убележен је изнад слова по један знак за акценат, на основу чега се може закључити да ту постоје бар две речи, а не само једна.⁴² При томе је извесно да је у претпоследњем реду написана реч *πάσης*: слова Π и Α су у лигатури,⁴³ до

³⁸ Што се тиче поменутих недељних помена, обезбеђено је да се у манастиру Светог Јована сваке седмице служе три литургије за Константинову душу, уторком (у католикону), односно четвртом и суботом (у другој манастирској цркви), затим да се његов помен обавља сваког петка на манастирском гробљу, као и на суботњим јутрењима у католикону, приликом помена упокојених монаха Петре (уз упис царичиног оца у манастирски поменник). Осим тога, изричито је уговорено да свака годишњица Драгашеве смрти буде свечано обележена. Било је предвиђено да на вечерњи уочи годишњег помена служи шеснаест свештеника, а да на сам дан помена после литургије буде припремљена посебна трпеза за братију и сиромаше, који ће, уз то, добити и милостињу, v. *Acta et diplomata graeca* II, 260–262; Радојичић, *Листина*, 297–300. Cf. и Janin, *La géographie*, 438; Живојиновић, *Болница*, 111–112.

³⁹ Laurent, *Un acte grec*, 183–184 (у повељи се изричито наводи да се „манастирић“ у Мелнику са целокупном имовином додељује Ватопеду под условом да монаси тог светогорског манастира сваке седмице за душу Константинових родитеља служе две литургије, а касније и трећу за самог Константина, „када за то дође време“); Живојиновић, *Драгаши*, 54.

⁴⁰ Mišković-Pepel, *An unknown treasury*, 24, 141, Tracing 4a. Cf. и Поповска-Коробар, *Икони*, 216.

⁴¹ Везник *καί* написан је у скраћеном облику који се састоји од слова *καί*а и титле у виду косе цртице, потписане при дну доњег крака *καί*е. Такав вид титле, добро познат у византијској епиграфци, сусреће се и код скраћења речи *πῶς*(*εως*) на горњем делу штита светог Димитрија (v. n. 87 infra).

⁴² Cf. n. 9.

⁴³ Миљковић-Пепек је у лигатури о којој је реч видео Γ и Α (Mišković-Pepel, *An unknown treasury*, 16, 24, 141), али та два слова не би онда имала ниједан заједнички део. Изостало би, дакле, суштинско обележје лигатурног повезивања графема, па није чудно што се такав спој слова Γ и Α не сусреће међу уобичајеним лигатурама у грчком и старословенском писму. Cf., нпр., W. Wallace, *An index of Greek ligatures and contractions*, *Journal of Hellenic Studies* 43 (1923) 186–193; W. H. Ingram, *The ligatures of early printed Greek*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1966) 382–389; Е. Ф. Карский, *Очерк славянској кирилловској палеографији*, Варшава 1901, 246–247. С друге стране, лигатура Π-Α каква се сусреће код речи *πάσης* у натпису на штиту светог Димитрија често је примењивана

Сл. 9. Дршка мача светиої Димитрија с натписом
 Δ(η)μ(ή)τρι(ος) [ό] Απ(ό)κ(αυ)χ(ος)
 (цршеж Маријана Марковић)

Fig. 9. Hilt of sword of Saint Demetrios, with the inscription
 Δ(η)μ(ή)τρι(ος) [ό] Απ(ό)κ(αυ)χ(ος)
 (drawing Marijana Marković)

њих је С, а изнад су натписани знак за акут (над словом А) и брзописна скраћеница за генитивни наставак -ης, слична латиничком S. То је њена уобичајена форма у византијском брзопису.⁴⁴ Сусреће се и у натписима на иконама из Марковог манастира, у оквиру поетског епитета светог Јована Претече – Ο κύριξ τ(ης) μεταν(ο)ί(α)ς (сл. 5 и 6).

Ни предложено читање четири слова из горњег реда као ΠΑΓΝ, то јест Π(Α)Λ(ΑΙΟΛΟ)Γ(Ι)Ν(Α),⁴⁵ није ваљано пошто треће слово, спојено лигатуром са Ν, треба читати као Π (не као Γ),⁴⁶ а и зато што је изнад те лигатуре натписано слово С (сл. 8а, 8б и 16).⁴⁷ Наведено читање није, уосталом, прихватљиво ни стога што подразумева изостављање царичиног имена, као и због чињенице да се у владарској титулатури супруге Манојла II Палеолога, забележеној више

у средњовековној епиграфици, једнако као и многе друге слично компоноване лигатуре слова Π. Лепе примере налазимо у првом реду доњег дела истог натписа, где је слово Π на исти начин повезано са словима Λ и Ν.

⁴⁴ Cf., npr., O. Lehmann, *Die tachygraphischen Abkürzungen der griechischen Handschriften*, Hildesheim 1965², 20, 64–66, Taf. 6 (§ 37); Ingram, *op. cit.*, 384; E. M. Thompson, *An introduction to Greek and Latin palaeography*, New York 1973², 81, 83.

⁴⁵ Miljković-Peppek, *An unknown treasury*, 16, 24, 141, Tracing 4a.

⁴⁶ По аналогiji с лигатуром Π-Λ која је написана непосредно испред лигатуре Π-Ν. Cf. n. 41.

⁴⁷ Миљковић-Пепек је код читања овог дела натписа занемарио написано слово, иако га је свакако видео, о чему сведочи калк објављен у његовој књизи, v. Miljković-Peppek, *An unknown treasury*, 23–24, 141, Tracing 4a.

пута у изворима, наводи само њено презиме стечено удајом.⁴⁸

Чак и ако би се занемариле наведене грешке учињене приликом читања завршних делова натписа, предлог П. Миљковић-Пепека за разрешење целине текста исписаног на штиту светог Димитрија био би неприхватљив. Текст који би гласио: Δ(η)-Μ(η)ΤΡΙΟΣ ΑΠ(οκαυχος) Μ(ε)Γ(ας) Δ(ου)ξ ΠΟΛ(εως) Θ(εσσαλονικης) Δ(ρα)ΓΑΣ Κ(αι) Π(α)Λ(αιολο)Γ(ι)Ν(α) („Димитрије Апокавх, велики дука града Солуна, Драгаш и Палеологина“)⁴⁹ био би неповезан и без смисла. Поред тога, постоји довољно аргумената на основу којих се може тврдити да се цео натпис односи на солунског мученика. Код неколико почетних речи, које су прочитане уз занемарљиве погрешке – Δ(η)-Μ(η)ΤΡΙΟΣ ΑΠ(οκαυχος) Μ(ε)Γ(ας) Δ(ου)ξ ΠΟΛ(εως) Θ(εσσαλονικης) – таква тврдња је непобитна. Детаљније објашњење захтева једино читање сигле ΑΠ, исписане непосредно иза светитељевог имена. Оно је, међутим, знатно олакшано захваљујући натпису на балчаку Димитријевог мача (сл. 4, 8а и 9). Читање тог другог натписа које даје скопски историчар уметности – Δ(η)Μ(η)ΤΡΙΟΣ ΑΠΟΚ(αυ)Χ(ος) – највећим је делом исправно.⁵⁰ Име светог, иако скраћено, лако се уочава на вертикалној оси осмоугаоног украса на врху дршке мача: слово Δ с титлом налази се у средишту тог украса, изнад њега је Μ, надвишено знаком за акут, а испод је лигатура T-P-I. Постојање слова Ο и С, која су наводно написана бочно од слова Δ, није извесно, али то не утиче битно на читање целине – Δ(η)μ(ή)τρι(ος). Лево и десно од светитељевог имена исписан је његов епитет. Он је забележен у необичном виду, са четири међусобно раздвојена и симетрично распоређена слова – једним вокалом (Α) и три консонанта (Π, Κ, Χ). Изнад њих нема титли, па је врло вероватно да не представљају сигле, а то што је знак за нагласак (акут) написан само изнад једног слова (Π) указује на закључак да и вокал и три консонанта припадају једној речи.⁵¹ По свему наведеном, ту се заиста

⁴⁸ Cf., npr., *Acta et diplomata graeca* II, 260; PG 160, 951–952; Σ. Π. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ πελοποννησιακά* III, Αθήνα 1926, 266; IV (1930) 239; I. Spatharakis, *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976, 140, fig. 93; Barker, *Manuel II*, 533; *Actes de Saint-Pantéléemôn*, ed. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, 123 (nr. 17). За остале изворе о царици Јелени v. PLP 9, nr. 21366. Треба имати у виду и податак да се девојачко презиме царице Јелене у грчким изворима наводи као *Δραγάσης* (PLP 3, nr. 5744–5746), што значи да би у женском роду имало форму *Δραγασίνα*. То је додатни разлог због којег читање и тумачење натписа на штиту светог Димитрија што га је предложио П. Миљковић-Пепек није прихватљиво. О Јелени Драгаш v. и Barker, *op. cit.*, 99–104; И. Ђурић, *Сумрак Византије (Време Јована Палеолога)*, 1392–1448, Београд 1984, 74–81, 302–306; Матанов, *Княжествово*, 260–275; Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, Београд 2004, 5–97.

⁴⁹ Miljković-Peppek, *An unknown treasury*, 141 (cf. и *ibid.*, 23–24, Tracing 4a).

⁵⁰ Miljković-Peppek, *op. cit.*, 16–17 (Tracing 4), 24, 141, Pl. V.

⁵¹ У претходном делу овог текста већ је у два наврата било говора о томе да је исписивач натписа на иконама из Марковог манастира доследно исписивао дијакритичке знакове за нагласак и аспирацију изнад сваке речи, чак и тамо где је користио сигле или скраћенице које се састоје само од сугласника (v. n. 9). То је чинио и код „споредних“ натписа, исписаних на мачу и штиту светог Димитрија, односно на сфери коју држи арханђео Михаило. Тако је, на пример, исписао знак за акут односно гравис изнад

крије добро познати Димитријев епитет *Ἀπόκαυχος*. Он је био исписан уз представу тог светог још у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (сл. 10), коју је осликао солунски живописац Михаило Астрапа око 1317. године.⁵² Приближно у исто време када су настале иконе из Марковог манастира написан је уз име светог Димитрија и на фресци у цркви Светог Атанасија у Костуру, из 1383/1384 (сл. 11).⁵³ С разлогом се верује да је преузет с неке посебно поштоване солунске представе великомученика,⁵⁴ али етимолошки још није потпуно разјашњен.⁵⁵

Епитет *Ἀπόκαυχος* могуће је, без сумње, препознати поред имена светог Димитрија и у натпису на штиту на икони из Марковог манастира, с тим што су ту и име и епитет написани скраћено, уз употребу титли и лигатура (сл. 8б, 8б и 12). Име се ипак лако чита јер су убележена четири од његових девет сло-

слова *ми* у речи *Δ(η)μ(ή)τρι(ος)* на мачу, изнад *каί*е у *κ(αί)* на штиту, изнад *χι* у *Χ(ριστός)*, *δειλί*е у *δ(ί)καιος* и *каί*е у *κ(ριτής)* на сфери итд. Једини изузетак јесте сигла *θ* исписана на штиту, вероватно са значењем *Θεσσαλονίκης* (о томе *v. infra*). И овде би се изостанак акценатског знака могао објаснити постојањем титле (cf. п. 9).

⁵² Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 77, сл. 47.

⁵³ Ст. Πελεκανίδης, *Καστοριά, I. Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 152α; А. Ευγγόπουλος, *Άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δούξ ο Απόκαυκος*, *Ελληνικά* 15 (1957) 134–135, Ек. 3; Ν. Παζαράς, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη*, Θεσσαλονίκη 2013 (непубликована докторска дисертација), 267–270.

⁵⁴ Тодић, *Старо Нагоричино*, 125.

⁵⁵ У старијој литератури епитет је довођен у везу с више познатих личности које су носиле презиме Апокавк: А. Орландос, *Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς*, *Αρχαίον των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος* 4/2 (1938) 153, п. 7 (велики дукс Алексије Апокавк); Ευγγόπουλος, *op. cit.*, 135–140 (велики примикириј Јован Апокавк); Ch. Walter, *St. Demetrius: The Myroblitos of Thessalonika*, *Eastern Churches Review* V (1973) 167–169 (сликар Алексије Апокавк). Предложена тумачења морају се одбацити због тога што је представа из Старог Нагоричина настала пре него што су наведене личности живеле или имале запажену јавну делатност. Први је то запазио Б. Тодић (*Старо Нагоричино*, 124–125, п. 212). При томе је закључио да епитет не треба везивати за „лично име Апокавк“, већ за реч *καύχος*, која се сусреће у византијском црквеном песништву (Тодић, *op. cit.*, 125, с позивањем на *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*, 2, ed. E. Follieri, Città del Vaticano 1961, 279; за значење речи *το καύχος – ὑπερμετῆ ἰονοσα, украс, v. Lexikon zur byzantinische Gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, ed. E. Trapp et al., Fs. 4, Wien 2001, 816). У прилогу Тодићевом гледишту говори чињеница да је у најстаријим примерима (из Нагоричина и Костура) епитет написан раздвојено, а у задужбини краља Милутина и са два акценатска знака. Лево од нимба су члан *ο* и предлог *ἀπό*, а десно је други део епитета – *καυχό* (у натпису са именом светог из Костура дијакритички знаци нису очувани). Изузетак је једино натпис на икони светог Димитрија из XVI века с Метеора (*v. p. 65 infra*), где је епитет уписан у виду једне речи (*ὁ ἀπόκαυχος*). Осим тога, презиме о којем је реч у изворима се обично наводи као *Ἀπόκαυκος*, *v. PLP 1, nrs. 1179–1192*; А. Kazhan, *Αποκαυκος*, in: ODB 1, 134. Познат је само један *Ἀπόκαυχος* – већ поменути сликар Алексије Апокавк, који је живео на Криту током прве четвртине XV века (PLP 1, nr. 1194). Нема, уосталом, никаквог основа за веровање да би у византијској уметности иконографски епитет свете личности могао да проистекне од личног или породичног имена особе која није била укључена у хришћански светачник. Стога није прихватљива ни недавно изнета претпоставка Н. Парзара по којој би се епитет *Ἀπόκαυχος* на представама светог Димитрија односио на Јована Апокава, славног митрополита Наупакта (1199/1200–1232), cf. Ν. Θ. Παζαράς, *Άγιος Δημήτριος ο „Απόκαυκος“: μια νέα ερινηευτική προσέυυση*, *Βυζαντινά* 29 (2009) 337–360; idem, *Οι τοιχογραφίες*, 269–270 (у оба текста наведена претпоставка заснована је на неубедљивим аргументима). У вези са истим питањем *v. и нашу п. 73 infra*.

Сл. 10. Свети Димитрије, дејлаљ. Црква Светиој Ђорђа у Старом Нагоричину, око 1317

Fig. 10. Saint Demetrios, detail. Church of Saint George in Staro Nagoricino, ca. 1317

Сл. 11. Свети Димитрије, дејлаљ. Црква Светиој Атанасија у Костуру, 1383/1384

Fig. 11. Saint Demetrios, detail. Church of Saint Archangels in Lesnovo, 1383/1384

ва (*Δ*, *Μ*, *Τ-Ρ*), као и знак за акут изнад *Μ* – *Δ(η)μ(ή)τρ(ιος)*. Епитет је сведен на лигатуру *Α-Π*, изнад које су натписани спиритус аспер, титла и акут, а претходи му члан у номинативу јединине мушког рода, са одговарајућим дијакритичким знаком – *ὁ Ἀ(πό)καυχος*.⁵⁶

За разлику од натписа на балчаку, на штиту је светом Димитрију додељен још један епитет – *μεγας δούξ* (или, вероватније, *μεγαδούξ*).⁵⁷ Попут многих других феномена уочених у иконографији светих ратника, и поменути епитет има порекло у сфери војске и војне организације царства Ромеја. Титула *μεγας δούξ* (велики дукс) додељивана је од времена Алексија I Комнина до пропасти Византије врховном команданту царске ратне флоте, али је већ Јован Дука, први њен носилац, управљао војним операцијама

⁵⁶ Члан се јавља испред епитета *Ἀπόκαυχος* и код осталих познатих примера (cf. п. 50–53). На балчаку мача није исписан, вероватно због тога што би нарушио симетричан распоред слова имена и епитета светог.

⁵⁷ О разлозима за могућност алтернативе у читању тог епитета *v. infra*.

и на копну.⁵⁸ И неки каснији велики дуксови, попут Андроника Кондостефана (друга половина XII века) и Алексија Апокавка (прва половина XIV века), заповедали су по потреби копненом војском царства.⁵⁹ Важно је такође имати у виду чињеницу да је и реч *дукс*, која је садржана у титули врховног команданта флоте, од касноантичког времена означавала високог официра царске војске.⁶⁰ Занимљив је и податак да се оба термина, *велики дукс* и *дукс*, нарочито потоњи, у наративним историографским изворима X–XII века користе као синоними за врховног заповедника византијске армије, у званичној хијерархији називаног *доместиком схола* (*Исѿока* или *Зайага*).⁶¹ Стога, дакле, не изненађује то што су обе титуле додељиване најистакнутијим ратницима и у области светитељске иконографије. При томе се, колико нам је познато, уз представе светих ратника најпре појављује титула *великој дукса*.⁶² Први пут је сусрећемо на

⁵⁸ О титули великог дукса v. L. Brehier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1970², 119, 338–339; A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen*, München 1965, 146–159; H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, 208 sqq, 270 sqq; R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantine I*, Berlin–Amsterdam 1967, 542–562; J. Herrin, *Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205*, DOP 29 (1975) 257, 276–281; N. Oikonomides, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)*, Travaux et mémoires 6 (1976) 147; Kazhdan, *Megas doux*, in: ODB 2, 1330.

⁵⁹ Guilland, *Recherches I*, 545–550; Kazhdan, *Megas doux*, 1330; Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, Београд 1993, 128–129; J. W. Birkenmeier, *The development of the Komnenian army, 1081–1180*, Leiden 2002, 52, 119–125, 127, 138.

⁶⁰ Титула дукса имала је највећи значај у временима пре увођења тематског уређења, као и у раздобљу између последње трећине X и краја XII века. О развоју титуле и променама које је она трпела у разним епохама византијске историје v. Brehier, *Les institutions*, 89, 95–120 etc.; Д. Ангелов, *К вопросу о правителях фем в Эпирском деспотате и Никейской империи*, Byzantinoslavica 12 (1951) 58 sq, 64–65; H. Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX–XIème siècles*, Bulletin de correspondance hellénique 84 (1960) 52–64; Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, 272–279; Guilland, *Recherches I*, 392, 542; J.-C. Cheynet, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, Travaux et mémoires 9 (1985) 181–194; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 65–70; A. Kazhdan, *Doux*, in: ODB 1, 659; H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, Wien 1991, 158–170; С. Рајковић, *Породица Врѿијевића у XI и XII веку*, Београд 2003, 53–54, п. 169; В. Крсмановић, *The Byzantine province in change (on the threshold between the 10th and the 11th century)*, Belgrade/Athens 2008, 77–82, 177–180, et passim.

⁶¹ Cf., нпр., Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches*, 57–58, 65 (са запажањем да врховни командант војске византијског Запада у изворима који се односе на другу половину X века и XI столеће најчешће носи титулу *δοῦξ Δύσσεως*); Guilland, *Recherches I*, 392, 430; *Actes d'Iviron II*, ed. J. Lefort et al., Paris 1990, 103 (nr. 35:36). О звањима *доместик схола Исѿока* и *доместик схола Зайага* v. Guilland, *Recherches I*, 405–468; A. Kazhdan, *Domestikos ton scholon*, in: ODB 1, 647–648; В. Крсмановић, *Пошеницијал функције доместика схола (VIII–X век)*, ЗРВИ 43 (2006) 393–426; eadem, *Byzantine province*, 14–15 et passim.

⁶² Титула *дукса* у ратничкој иконографији знатно је ређа (cf. п. 64 infra), али је можда управо њу, због дуге употребе у византијској војничкој пракси и веома високог ранга њеног носиоца у војној хијерархији током неколико важних епоха у историји царства, имао на уму анонимни творац иконографског епитета *велики дукс*. У оквирима богословских учења на којима су засновани идеја и учење о Небеском двору „Христа цара“, у химнографији и иконографији слављеног под називом *Цар царева* и *Велики цар* (cf. п. 92), лако је било могуће да припадник тог двора замишљен по узору на *дукса* с двора земаљског цара буде назван

Сл. 12. Горњи део шѿиѿиѿа светиој Димѿиѿрија с натѿиѿисом Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(Ι)ΟΥ Ο ΑΠ(Ο)ΚΑΥΧΟΣ Μ(Ε)Γ(Α)Δ(ΟΥ)Ε ΠΟΛ(Ε)ΩΣ Θ(Ε)ΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (црѿеж Маријана Марковић)

Fig. 12. Upper part of the shield of saint Demetrios, with the inscription Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(Ι)ΟΥ Ο ΑΠ(Ο)ΚΑΥΧΟΣ Μ(Ε)Γ(Α)Δ(ΟΥ)Ε ΠΟΛ(Ε)ΩΣ Θ(Ε)ΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (drawing Marijana Marković)

икони светог Ђорђа из Византијског музеја Касторије, датованој у прву или другу деценију XIV века.⁶³ Касније је најчешће приписивана управо светом Димитрију, што се може пратити почев од фреске у цркви Светог арханђела Михаила у Леснову (око 1342), где је исписана на ратниковом штиту (сл. 13), на истом месту као и на икони из Марковог манастира.⁶⁴

великим дуксом, независно од постојања званичне титуле *μεγας δουξ* и њеног службеног везивања за функцију команданта флоте. О Небеском двору v. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јуѿославији*, Београд 1974, 56, 81, 89, 207, п. 59, 218, п. 105; Ц. Грозданов, *Христос цар, Бојородица царица, небесните сили и светите воини во живописот од XIV и XV век во Трескавац*, Културно наследство 12–13 (1988) 5–16; H. Maguire, *The Heavenly court*, in: *Byzantine court culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 1997, 247–258; С. Смолчић Макуљевић, *Манастѿир Трескавац*, Београд 2013, 94–103.

⁶³ На поменути икону светог Ђорђа и њен натпис скренуо нам је пажњу пријатељ и колега Јанис Сисиу, који о том вредном делу спрема посебну студију, а прелиминарно га је публиковао у својој студији о костурским сликарима прве половине XIV века, v. I. Σισιου, *Οι καστοριανοί ζωγράφοι που μετακινούνται βόρεια κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα*, Ниш и Византија 2 (2004) 303, еικ. 5.

⁶⁴ За лесновску фреску v. I. M. Djordjević, *Der heilige Demetrios in der serbischen adligen Stiftungen aus der Zeit der Nemaniden*, in: *Lart de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec*, Belgrade, 1985, red. D. Davidov, Belgrade 1987, 69, 72–73, Abb. 4; С. Габелић, *Манастѿир Лесново. Исѿорија и сликарсѿиво*, Београд 1998, 136, т. XX. Епитет постаје чест у XV столећу, нарочито у црквама костурског и охридског краја: Свети Андреја Русули у Костуру (око 1420), Успење Богородичино у Зевгостасију (1431/1432), Богородичин храм у Велестову (1444), црква Вазнесења Христовог

Сл. 13. Свети Димитрије, дејала.
Црква Светих арханђела у Леснову, око 1342
Fig. 13. Saint Demetrios, detail.
Church of Saint Archangels in Lesnovo, ca. 1342

У Леснову се, међутим, титула великој дукса појављује у свом званичном виду (*μεγας δουξ*), док је на икони из задужбине краља Марка највероватније исписана једна од њених неслужбених форми, проистеклих из говорног језика – *μεγαδούξ*.⁶⁵ Изнад слова *Μ*, *Γ*, *δ* и *ξ* исписан је само један акценатски знак (акут између *δ* и *ξ*), што упућује на једну реч,⁶⁶ а од две познате

у Лескоцу (1461/1462) итд.; v. N. Δόκος, Γ. Σίσου, *Καστοριανά μνημεία*, Καστοριά 1995, 91–92, πίν. 183; Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 65, 98, црт. 43 и 79; Ј. Сициу, *Појединачне фигури светих икона у наосу Усијења Богородице у Зевгостасио (Касторија)*, Ниш и Византија 13 (2015), у штампи. За неке познице примере v. Παζαράς, *Οι τοιχογραφίες*, 270. Вреди поменути и то да су у често цитираној студији А. Ксингопулоса (Συγγρόπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 124 sq, 139 sq) као најстарије познате представе светог Димитрија са епитетом велики дукс наведене фреска у старом католикону манастира Преображења Христовог на Метеорима (из 1483) и коњаничка представа светог Димитрија на западној фасади Богородице Витошке у драгалевском манастиру код Софије (1475/1476), где се епитет појављује у крајој форми (дјка). На основу тих примера појава епитета велики дукс у иконографији светих ратника доведена је у везу са енкомониом цариградског патријарха Филотеја написаним око 1368. године у част светог Григорија Паламе (Συγγρόπουλος, *op. cit.*, 128–134). Поменуте представе светог Ђорђа из Византијског музеја Касторије и светог Димитрија из Леснова насликане су, међутим, знатно пре него што је настало Филотејево похвално слово Палами.

⁶⁵ Титула великој дукса појављује се у више видова и у писаним изворима и у иконографској традицији, а њену званичну форму показује Псеудо-Кодиново спис, v. *Pseudo-Kodinos. Traité des offices. Introduction*, ed. J. Verreaux, Paris 1966, 134 sq, 153 sq, 398. За незваничне форме (*μεγαδούξ*, *μεγαδούκας* и *μεγας δουκας*) v. Guiland, *op. cit.*, 548; Kazhdan, *op. cit.*, 1330; M. Philippides, W. K. Hanak, *The siege and the fall of Constantinople in 1453. Historiography, topography, and military studies*, Farnham–Burlington 2011, 122. Шароликост која је у истом погледу владала у иконографији добро показују и већ наведени примери. У Лескоцу и цркви Преображења на Метеорима исписана је, као у Леснову, званична форма титуле – *μεγας δουξ* – док се на примерима из Костура (Свети Андреја Русули, икона светог Ђорђа), Зевгостасија и Велестова јавља облик *μεγας δουκας*.

⁶⁶ О акценацији речи исписаних у натписима на иконама из Марковог манастира v. наше п. 9 и 51.

варијанте незваничне форме титуле које се састоје од једне речи (*μεγαδούξ*, *μεγαδούκας*) само се *μεγαδούξ* завршава словом *ξ*.⁶⁷

Ни повезаност епитета *μεγας δουξ* (*μεγαδούξ*) са епитетом *Απόκαυχος* на икони светог Димитрија из Марковог манастира није без аналогија у византијском иконографском наслеђу. Оба епитета написана су уз Димитријево име и на једној икони из Варламовог манастира на Метеорима, насталој средином XVI века (сл. 14а и 14б).⁶⁸ У овом погледу занимљив је натпис *Μέγας δουξ ο Απόκαυκος* који прати познати портрет великој дукса Алексија Апокавка (сл. 15) у *Зборнику Хиоокрайшових дела* из Националне библиотеке у Паризу (*Codex graecus 2144, fol. 11^r*).⁶⁹ Тај натпис можда је формулисан по угледу на неку славну представу светог Димитрија са истим епитетом. Утицајни византијски великаш и војсковођа, који је у време настанка поменутог портрета (септембар 1341 – јун 1345) био заповедник целокупне војске царства и намесник Цариграда,⁷⁰ окарактерисан је у науци као „човек заслепљујуће охолости“, „с неутољивом амбицијом и мегаломанским плановима да се домогне самог политичког врха у царству Ромеја“, па не би било чудно да је себе сматрао достојним поистовећења с многопоштованим великомучеником и мироточцем, светим заштитником Солуна.⁷¹ Знатно мање је вероватно, и поред Апокавкове краткотрајне популарности у појединим слојевима византијског друштва,⁷² да је његова титулатура могла да утиче на формирање особеног двојног епитета светог Димитрија.⁷³ Поновићемо по-

⁶⁷ Cf. n. 65.

⁶⁸ О тој икони, на којој су представљени свети Димитрије (на престолу) и свети Нестор, v. Συγγρόπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 134–135, Ек. 1, 3 (с датовањем иконе у крај XVII или почетак XVIII века); M. Αχειάτσου-Ποταμιάνου, *Φορητές εικόνες της ηπειρωτικής σχολής*, Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006) 308–312, Ек. 1–2.

⁶⁹ Spatharakis, *Portraits*, 148–151, fig. 96; idem, *Corpus of dated illuminated Greek manuscripts to the year 1453*, 2, Leiden 1981, Fig. 454 (nr. 252).

⁷⁰ R. Guiland, *Études de civilisation et de littérature byzantines I: Alexios Arocaucos*, Revue du Lyonnais 1 (1921) 534–540; Љ. Максимовић, *Рејенисџиво Алексија Апокавка и друшћивена крејџања у Цариграду*, ЗРВИ 18 (1978) 172 sqq; Радић, *Време Јована V*, 128–129.

⁷¹ За цитиране оцене личности Алексија Апокавка v. Т. Флоринский, *Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века* I, С.-Петербург 1882, 59–60, 73; Guiland, *Études*, 541; Радић, *Време Јована V*, 116, 121, 158. У наведеном контексту значајна је такође чињеница да је он био веома популаран и утицајан управо у Солуну. Тамо је 1343. године вољом моћног великој дукса за намесника био постављен његов син Јован, cf. PLP 1, nr. 1187; Радић, *op. cit.*, 133. О Солуну као једном од најважнијих Апокавкових упоришта током грађанског рата вођеног у Византији четрдесетих година XIV века v., нпр., М. Сюзюмов, *К вопросу о характере выступления зилотов в 1342–1349 гг.*, ВВ 28 (1968) 23–24, 27.

⁷² На страни Алексија Апокавка и његових савезника у поменутом грађанском рату били су трговачко-занатлијски сталеж, морнарица и нижи слојеви аристократије, v. Сюзюмов, *op. cit.*, 23–24. Cf. и Brehier, *Les institutions*, 177; Максимовић, *Рејенисџиво*, 172 sqq; Радић, *op. cit.*, 121–151. За осталу литературу и изворе о том рату v. *Les zélotes. Une révolte urbaine à Thessalonique au 14ème siècle. Le dossier des sources*, ed. M.-H. Congourdeau, Paris 2013.

⁷³ За другачије мишљење, засновано на непотпуној грађи коју је објавио А. Ксингопулос (v. n. 53 supra), v. G. Makris, *Studien zur spätbyzantinischen Schifffahrt*, Genova 1988, 151–152; K.-P. Matschke, *Thessalonike und die Zeloten. Bemerkungen zu einem*

Сл. 14а. Свети Димитрије и свети Несџор. Икона из Варлаамовој манастира на Меџеорима, средина XVI века (према Ахемијастов-Потаμιάνου, Φορητές εικόνες)

Fig. 14a. Saint Demetrios and saint Nestor. Icon from the Monastery of Varlaam in the Metéora, mid-sixteenth century (after Αχεμιјастов-Ποταμιάνου, Φορητές εικόνες)

датак да је један део тог епитета (Αἰοκᾶνχ) исписан уз представу солунског великомученика већ у Нагоричину (око 1317), у време када је Алексије Апокавк био скроман порески чиновник.⁷⁴ Подсетићемо и на чињеницу да се други део епитета (велики дукс) среће на представама још неких светих ратника.⁷⁵ При томе је поменута икона светог Ђорђа са одговарајућим епитетом из Музеја Касторије настала знатно пре него што је Апокавк постао велики дукс.⁷⁶ Није сасвим занемарљива ни разлика између епитета светог Димитрија и Алексијевог презимена (Ἀπόκαυχος – Ἀπόκαυκος).⁷⁷

За читање осталих делова натписа исписаног на штиту светог Димитрија на икони из Марковог ма-

Schlüsselergebnis der spätbyzantinischen Stadt- und Reichsgeschichte, *Byzantinoslavica* 55/1 (1994) 40, 43 (аутор заступа неприхватљиво гледиште да је становништво Солуна посматрало Алексија Апокавк као новомученика после његове трагичне смрти у грађанском рату и да су при томе традиционалном иконографском лику светог Димитрија, с којим је моћни велики дукс био поистовећиван, додељени нови епитети повезани с личношћу тог „популарног политичког актера“); К.-Р. Matschke, F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln–Weimar–Wien 2001, 154, n. 212 (са закључком да је Апокавк у Солуну, средишту зилотског покрета, симболично представљан ликом светог Димитрија као великој дукса).

⁷⁴ Guiland, *Études*, 524. За поменуту представу из Нагоричина v. n. 52 supra.

⁷⁵ Cf. n. 63 и 91.

⁷⁶ Cf. n. 63 и 70.

⁷⁷ Cf. n. 55 supra.

Сл. 14б. Напис на икони из Варлаамовој манастира на Меџеорима (према А. Ксиниоулоу)

Fig. 14b. Inscription on the icon from the Monastery of Varlaam in the Metéora (after A. Xungopoulos)

настира од користи је чињеница да је у византијским изворима уз многа војна звања и титуле често навођено географско одређење које указује на територијалну надлежност достојанственика. Таква одређења код највиших старешина постала су још од времена Романа II (959–963) сасвим широка, а проистацала су из традиционалне поделе царства на источни и западни део.⁷⁸ У изворима се помињу *доместици* схола Исџока и *доместици* схола Заџада, *сџраџоџедарси* Исџока и *сџраџоџедарси* Заџада, као и више других војних достојанственика чија је титула обухватала одговарајуће географско одређење.⁷⁹ При томе формулација одређења варира у зависности од врсте извора. У онима који доносе службене ранг-листе титула и достојанстава помиње се само Исџок или Заџад (нпр. *δομέστικός τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς, στρατοπεδάρχης τῆς Δύσεως*),⁸⁰ док се у наративним изворима и на печатима често наглашава да се достојанственикова надлежност односи на „цео Исток“ или „цео Запад“ (нпр. *στρατηλάτης πάσης Ἀνατολῆς, ἄρχων πάσης Δύσεως*).⁸¹ Због епитета светог Димитрија на икони из Марковог манастира (*μεγας δουξ* или *μεγαδουξ*) посебно је важно то што се и титуле *великој дукса* и *дукса* (*дуке*) понекад сусрећу с таквим одређењем. Тако је Јован Комнин, брата цара Исака I, у једном акту манастира Ивируна из 1062. године поменут с титулом *μεγας δουξ πάσης Δύσεως*.⁸² Дукс Ниџифор Вријеније, познат као Узурпатор, у опису битке код Манцикерта

⁷⁸ О тој подели v. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle*, Paris 1972, 288, 341–342; *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, vol. I, Washington 1991, 1–2; vol. III (1996) 172. Cf. и К. Ἀμαντος, *Ανατολή και Δύσις*, *Ελληνικά* 9 (1936) 32–36; H. Ahrweiler, *La géographie historique de l'empire byzantin et le problème Orient-Occident*, in: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale* I, Spoleto 1983, 220, 223–229; *Византијски извори* VI, 309 n. 9 (С. Ђирковић).

⁷⁹ Cf., нпр., Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, 55–59; Hohlweg, *Beiträge*, 93–128; Guiland, *Recherches* I, 381–394 et passim; Oikonomides, *L'évolution*, 141–147; *Catalogue of Byzantine seals* I, 1–15 (nrs. 1.1–1.30); Крсмановић, *Пошеницијал*, 418 sqq; eadem, *Byzantine province*, 2, 21–22 et passim.

⁸⁰ Cf. Oikonomidès, *Les listes*, 147, 263.

⁸¹ Cf. Guiland, *Recherches* I, 381, 387, 392, 393, 406; Крсмановић, *Byzantine province*, 36, 52. За неке примере на печатима v., нпр., *Catalogue of Byzantine seals* I, 6–7 (nr. 1.13), 10–11 (nrs. 1.20, 1.21); III, 175–176 (nr. 99.8).

⁸² *Actes d'Iviron* II, 103 (nr. 35:36). О Јовану Комнину, који је, према званичној војној хијерархији, био *доместики* схола Заџада, v. К. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, I, Θεσσαλονίκη 1984, 49–57 (nr. 6); N. Oikonomides, *A collection of dated Byzantine lead seals*, Washington 1986, 88–89 (nr. 90).

означен је као *δούξ πάσης Δύσεως*, а и печати Михаила Саронита и Нићифора Ватаца, још двојице војсковођа из друге половине XI века, сведоче о употреби титуле *дуке целој Зайада*.⁸³ Треба такође имати у виду чињеницу да је титулатура *дукса* најчешће била проширена прецизнијим географским одређењем које се односило на одговарајућу административну јединицу чијом је војском дука заповедао, односно на област у којој је његова војска дејствовала или у којој је била стационарана.⁸⁴ Познат је, поред осталог, велики број дука Солуна (*δούξ Θεσσαλονίκης*).⁸⁵ Неки од носилаца тог звања, попут Нићифора Урана, славног војсковође у служби цара Василија II, преузимали су команду над целокупном војском Запада када је царство било у озбиљној опасности од спољашњег непријатеља.⁸⁶ Помену солунских дука од нарочитог су значаја за наше истраживање будући да се у натпису на штиту светог Димитрија уз титулу *великој дукса* јављају сигле *ΠΟΛ* и *Θ* (сл. 8а, 8б и 12).⁸⁷ Гледиште П. Миљковић-Пепека да у тим сиглама треба препознати речи *ΠΟΛΕΩΣ* *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ* („града Солуна“) готово да не изазива ни најмању сумњу,⁸⁸ поготово када се има у виду пресудна улога другог града царства у развоју и ширењу култа светог Димитрија, као и дубоко веровање Солуњана у заштитничку моћ њиховог светог патрона.⁸⁹ Блиска повезаност славног мироточца са Солуном имала је одраза у иконографској епиграфици и пре настанка икона из Марковог манастира. На фресци у цркви Светог Николе у Призрену, задужбини српског властелина Николе Тутића из 1331. године, великомученик је означен као *στυλ̄ δμ̄ιτρίη̄ σολ̄(νικη̄)*.⁹⁰ На једној познијој представи светог, насликаној у па-

раклису Светог Јована Богослова у костурском манастиру Богородице Мавриотисе (1552), исписан је натпис: *ὁ ἄγ(ιος) Δημήτριος ὁ ἐν Θεσσαλονίκ(η)*.⁹¹ Значење великомучениковог епитета на икони из Марковог манастира чини се још одређенијим. Као што су многе дуке Солуна под врховном командом цара Ромеја успешно браниле други град царства или његову ширу околину од непријатељских најезди, тако ће и један од најистакнутијих војника у служби Христа „великог Цара“⁹² назван *великим дуксом Солуна*, штитити свој град од опасности која се у другој половини XIV века надвила над њим.⁹³

Други део натписа на штиту светог Димитрија, исписан на његовој доњој половини (сл. 8а, 8б и 16), Миљковић-Пепек је, као што је већ показано, нетачно прочитао. Уместо презимена царице Јелене Драгаш ту су, у ствари, наведена још нека подручја из делокруга светог Димитрија као „великог дукса“. На такав закључак упућује најпре везник *κ(αί)*, којим поменути део натписа отпочиње. Он се логично надовезује на текст с горње половине штита – *Δ(η)Μ(η)ΤΡΙΟΣ ὁ ἌΠ(ό)ΚΑΥΧΟΣ Μ(ε)Γ(α)Δ(οῦ)Ξ Πόλ(εως) Θ(εσσαλονίκης)*. Још је важније слово *Δ* убележено при дну штита, непосредно испред тачке која највероватније означава крај натписа. Његово значење може се прилично поуздано разјаснити на основу чињенице да му претходи реч *πάσης*.⁹⁴ То је придевска заменица (*πᾶς, πᾶσα, πᾶν* = *сав, цео, сваки*) иза које обично следи именска реч у одговарајућем роду, броју и падежу, у овом случају у генитиву сингулара женског рода. Ако се има у виду оно што је наведено о географским одређењима која су од краја друге трећине X века укључивана у титулатуру високих заповедника византијске војске,

⁸³ За Вријенија v. Kühn, *Die byzantinische Armee*, 155; Рајковић, *Породица Вријенија*, 53, 56; за Саронита и Ватаца v. *Catalogue of Byzantine seals I*, 10–11 (nr. 1.20 и 1.21); Б. Крсмановић, *Усјон војној илемсѣва у Византији XI века*, Београд 2001, 120; Рајковић, *Породица Вријенија*, 60.

⁸⁴ V. литературу наведену у п. 60.

⁸⁵ Glykatzī-Ahrweiler, *Recherches*, 35, 59–60, 62, 63; Максимовић, *Византијска њровинцијска ујрава*, 65–66; Cheynet, *Du stratège de thème au duc*, 191; Kühn, *Die byzantinische Armee*, 209–213; *Catalogue of Byzantine seals I*, 87–88 (nrs. 18.15, 18.16); Крсмановић, *Усјон*, 57–58, 168, 170, 291–292; eadem, *Byzantine province*, 51–55, 134, 141–144, 148–156, 202–205 et passim.

⁸⁶ Cf. Glykatzī-Ahrweiler, *op. cit.*, 59; Krsmanović, *Byzantine province*, 54–55, 58, 143, 148–156, 170, 205; eadem, *Војна реформа у шѣми Македонија*, Ниш и Византија 11 (2013) 92–94, 97.

⁸⁷ За облик титле којом је скраћена реч *πόλεως* v. п. 41.

⁸⁸ Није нам познат ниједан извор у којем је у титулатуру солунског *дукса* укључена реч *πόλις*, али постоје одговарајући примери који се тичу дука задужених за друге области царства: Нићифор, *дукс Антиохије* (*δούξ της μεγάλης πόλεως Αντιοχείας*, 1063–1067), Гаврило, *дукс Мелитине* (*δούξ πόλεως Μελωνύμου*, око 1100) итд.; v. Oikonomides, *A collection*, 91–92 (nr. 93), 104–105 (nr. 108). Занимљив је и податак да се Солунска тема у више извора из прве половине XIV века наводи под називом *θέμα τής Θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης*, v. Максимовић, *Византијска њровинцијска ујрава*, 54 sq.

⁸⁹ Литература о улози Солуна у развоју култа светог Димитрија и снази тог култа у другом граду царства веома је богата. Овом приликом довољно је поменути три најновије студије: J. C. Skedros, *Saint Demetrios of Thessaloniki. Civic patron and divine protector 4th–7th centuries CE*, Harrisburg 1999; E. Russell, *St Demetrios of Thessalonica. Cult and devotion in the Middle Ages*, Oxford 2010; F. A. Bauer, *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Regensburg 2013.

⁹⁰ Djordjević, *Der heilige Demetrios*, 68, Abb. 1.

⁹¹ Титула *великој дукса* подељена је у том параклису светом Артемију, v. Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, Μακεδονικά 21 (1981) 54–55, пив. 29а.

⁹² Као што је познато, свети ратници називани су Христовим војницима и у химнографији и у иконографији. Примера ради, свети Ђорђе је у службама посвећеним том великомученику слављен као *војник Великој цара* (*στρατιώτης του Μεγάλου Βασιλέως*), свети Димитрије као *Христѣов хойлийи* (*ὀπλίτης Χριστοῦ*), а свети Теодор Стратилат као *сѣрашѣи небеској Цара* (*στρατηγός του οὐρανίου Βασιλέως*), v. M. Marković, *Notes on a Byzantine processional cross from the George Ortiz collection*, Зорграф 30 (2004–2005) 42 (са изворима). Из богате иконографске грађе која се односи на свете ратнике за ову прилику издвајамо одговарајуће натписе уз представе светих ратника у хиландарском католикону (HMEIC CTPATEYOMETHA TΩ BACIΛEI TΩN ΔΥNAMEΩN – мѣиѣ воиннѣствоуѣмѣ ц(а)роѣ силлѣмѣ, изнад Димитрија, Прокопија и Евстатија, 1321; ΟΥΤΟΙ ΟΙ CTPATIΩΤΑΙ ΤΟΥ ΒΑCΙΛΕΩC ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, изнад Ђорђа и двојице Теодора, 1321, ретуширано 1803/1804) и Андреашу (ΟΥΤΟΙ ΟΙ CTPΑΤΟΙΟΥΤΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑCΙΛΕΩC, између Теодора Тирона и Теодора Стратилата, 1388/1389); cf. W. T. Hostetter, Jr., *In the heart of Hilandar. An interactive presentation of the frescoes in the main church of the Hilandar monastery on Mt. Athos*, Beograd 1998 (CD-ROM); J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas and der Treska*, Wien 1997, 193.

⁹³ О тој опасности cf. литературу наведену у п. 114 infra.

⁹⁴ Будући да је реч која претходи слову *Δ* исписана у целости (*πάσης*, v. supra) и ако се има у виду и чињеница да је изнад поменутог слова убележен акценатски знак, следи закључак да оно представља сиглу за реч, а не сиглу за слог. С обзиром на поменути тачку иза слова *Δ*, то је реч којом се натпис на штиту завршава. Истина, изнад те сигле није написана титла, али у истом натпису и реч *μεγαδούξ* (*μέγας δούξ*) скраћена је без употребе титле.

Сл. 15. *Πορτρέτ* великој дукса Алексија Αἰοκαυκα, *детал*. Национална библиотека у Паризу, *Codex graecus 2144, fol. 11r* (према Spatharakis, *Corpus*, 2)

Fig. 15. *Portrait of megas doux Alexios Apokaukos, detail*. *Bibliothèque nationale de France, Paris, Codex graecus 2144, fol. 11r* (after Spatharakis, *Corpus*, 2)

укључујући и титуле великој дукса и дукса,⁹⁵ може се претпоставити да поменуто слово Δ представља скраћеницу за реч *δύσις* (у генитиву *δύσεως*). У прилог гледишту да је управо синтагма *πάσης Δύσεως* употребљена у натпису на икони из Марковог манастира говорило би и то што је изнад слова Δ натписан одговарајући акценатски знак (знак за акут).

На основу наведених разрешења следило би, дакле, да натпис на штиту светог Димитрија има следећу садржину: Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(Ι)Ο(С) Ο ΑΠ(Ο)ΚΑΥΧΟΣ Μ(Ε)Γ(Α)Δ(ΟΥ)Ξ ΠΟΛ(Ε)ΩС Θ(Ε)ΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Κ(Α)Ι ΠΛΠΝС [ΚΑΙ]⁹⁶ ΠΑΣΗΣ Δ(Υ)ΣΕΩС (= „Димитрије Апокавх, велики дукс града Солуна и целог Запада“). Већ на основу контекста рекло би се да и неразрешени део – слова Π, Λ, Π, Ν и С – спада у географско одређење војне титуле солунског великомученика. Штавише, пошто се зна да је Солун још од IV века убрајан у западне делове царства Ромеја,⁹⁷ ло-

⁹⁵ V. supra (п. 79–83).

⁹⁶ Ово друго *καί* је изостављено вероватно због тога што је исти везник употребљен на почетку другог дела натписа. Треба имати у виду и чињеницу да је поменути везник у грчком брзопису понекад означаван знаком који веома личи на латиничко слово S, v. Lehmann, *Die tachygraphischen Abkürzungen*, 96 sq, Taf. 9–10 (§ 53); Thompson, *An introduction*, 81, 84. Стога је могуће да сличан знак који се јавља изнад речи *πάσης* (сл. 86 и 16) има управо значење везника *καί*, а да истовремено служи као титла или као скраћеница за генитивни наставак *-ης* (cf. п. 44 supra).

⁹⁷ О Солуну као граду у западном делу царства v. infra, нарочито п. 111.

гично је претпоставити да се и у непочитаном сегменту натписа крије нека од западних области Византије. За разрешење ове непознанице још већи значај има то што свих пет наведених слова највероватније припада једној речи будући да изнад њих постоје једна титла и само један знак за акценат (сл. 8а, 8б и 16).⁹⁸ Тај знак је акут и исписан је, што је такође важно, изнад лигатуре Π-Ν, а пре натписаног слова С. Свему наведеном сасвим одговара генитивни облик речи *Πελοπόννησος* – *Πελοποννήσου*. С лингвистичке тачке гледишта адекватније решење не може се пронаћи ни прегледом најисцрпнијих речника средњовековног грчког језика,⁹⁹ а предложено читање могуће је аргументовано бранити и у погледу садржине. Пелопонез је, као и Солун, још у рановизантијско доба убрајан у западне делове царства.¹⁰⁰ Извори помињу више *дуксова* и *великих дуксова* у чијој је титулатури било поменуто то полуострво, нарочито између почетка IX и краја XII века, када је оно чинило засебну тему, односно део теме Хелада–Пелопонез.¹⁰¹ Зна се, на пример, да је Нићифор Вотанијат негде између 1067. и 1078. године био *дукс Хеладе и Пелопонеза*.¹⁰² Још је занимљивији податак да су војним пословима Хеладе–Пелопонеза од времена Алексија I Комнина управљали *велики дуксови*, који су у појединим случајевима имали и цивилну власт у тој дводелној теми.¹⁰³ Такво њихово овлашћење имало је одраза и у титулатури, па је Евматије Филокал, добро познати византијски достојанственик с краја XI и почетка XII века, означен на једном печату из 1118. године као *велики дукс и њрејор Хеладе и Пелопонеза*.¹⁰⁴ Постоје, најзад, и одговарајући подаци о снажном култу светог Димитрија на полуострву. Власт Византије на Пелопонезу била је, у ствари, у време настанка икона из Марковог манастира сведена на Морејски деспотат, али је управо на том подручју култ светог Димитрија био веома јак. Солунском мироточцу био је посвећен катедрални храм у престоници деспотовине – Мистри. Познат и под именом Митрополија, он је са-

⁹⁸ О акцентуацији речи исписаних у натписима на иконама из Марковог манастира v. нашу п. 9.

⁹⁹ Консултовани су речници G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961, 990–1214; E. Κριταράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100–1669*, т. XIV–XVIII, Θεσσαλονίκη 1997–2012; *Lexikon zur byzantinische Gräzität*, Fs. 5–7 (2005–2011). Ретке речи које почињу словом Π, а садрже у одговарајућем поретку и слова Λ, Π, Ν, Σ, попут придева *πολυπροσκόνητος* (*мнојојошћивовани*, v. Lampe, *op. cit.*, 1118; *Lexikon zur byzantinische Gräzität*, Fs. 6, 1343), не уклапају се у контекст натписа на штиту, а њихова морфолошка структура налагала би другачије скраћивање.

¹⁰⁰ Cf. infra.

¹⁰¹ Cf. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 113–118, 186–207; Guiland, *Recherches I*, 388, 500–501, 515, 543–544, 529, 544, 546–547; Cheynet, *Du stratège de thème au duc*, 192; Kühn, *Die byzantinische Armee*, 240–241.

¹⁰² Bon, *op. cit.*, 200–201; Cheynet, *op. cit.*, 192; Kühn, *op. cit.*, 241.

¹⁰³ Bon, *op. cit.*, 186–207; Herrin, *Realities*, 253–284 (с наводом да су најмање три *велика дукса* имала и цивилну власт у теми Хелада–Пелопонез).

¹⁰⁴ *Catalogue of Byzantine seals II*, 68 (nr. 22.15). Cf. и Bon, *op. cit.*, 197–199; Herrin, *op. cit.*, 281, app. nr. 6.

грађен у другој половини XIII века, убрзо по успоставању византијске власти у граду под Тајгетом.¹⁰⁵

У оквиру анализе натписа на штиту светог Димитрија чини се да би вредело одгонетнути и то шта се у овом натпису, поред Солуна и Пелопонеза, подразумевало под синтагмом *μεγαδούξ ... πάσης Δύσεως* („велики дукс ... целог Запада“). До одговора се може једноставно доћи захваљујући чињеници да се схватање Истока и Запада у очима Византинаца није суштински мењало од времена Константина Великог до пропасти царства.¹⁰⁶ Источним крајевима сматране су само оне области које је обухватала касноримска *praefectura praetorio per Orientem*, што значи да су у рановизантијској епохи „Западу“ припадале територије остале три префектуре (Илирик, Италија и Галија), то јест сви европски делови царства (изузев Тракије и Цариграда), као и западни и средишњи делови северне Африке.¹⁰⁷ Готово сасвим у складу с таквом традицијом, у доба развијеног тематског уређења државе, крајем IX века, у западне теме убрајани су Пелопонез, Никопол, Кивиреота, Хелада, Сицилија, Стримон, Кефаленија, Тесалоника, Дирахион, Самос, Егејско море, Далмација и Херсон.¹⁰⁸ Педесетак година касније у Порфирогенитовом спису о темама међу западним, „европским“ окрузима наведена је и јужноиталијанска тема Лонгивардија, као и Тракија и Македонија, некадашњи делови преторијске префектуре Исток, свакако због свог положаја у односу на престоницу.¹⁰⁹ Те две балканске теме и у потоњим вековима посматране су као западна подручја царства.¹¹⁰ Број западних административних јединица и области увећаван је и успешним војним походима, пре свега на Балкану, захваљујући царевима Јовану Цимискију (969–976) и Василију II (976–1025).¹¹¹ Посебно је вредно помена

¹⁰⁵ О цркви Светог Димитрија у Мистри v. М. Χατζηδάκης, *Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της μητρόπολης του Μυστρά, Δελτίον ΧΑΕ 9* (1977–1979) 143–179; Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002. О култу светог Димитрија на подручју Морејске деспотовине v., нпр., М. Κάππας, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας*, Βυζαντινά Σύμμεκτα 21 (2011) 300–301, п. 151. О историји деспотовине и њене престонице v. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée I–II*, ed. Chr. Maltézou, London 1975.

¹⁰⁶ О том питању v. литературу наведену у п. 78.

¹⁰⁷ Oikonomidēs, *Les listes*, 288, 341–342; *Catalogue of Byzantine seals I*, 1; III 172.

¹⁰⁸ Cf. Oikonomidēs, *Les listes de préséance*, 105, 341–342. За положај већине наведених тема v. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, карта 4; Kühn, *Die byzantinische Armee*, Karten 1–3.

¹⁰⁹ У истом спису некадашње западне теме Кивиреота, Самос и Егејско море прикључене су Истоку, то јест „Малој Азији“, v. *Costantino Porfirogenito De thematibus*, ed. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952, 59–100, 149–166. Као код тема Тракије и Македоније, географски положај постао је, дакле, важнији од традиције, и када је реч о бившим западним темама. Тема Кивиреота, са средиштем у Италији, заузимала је, наиме, југозападни део малоазијског полуострва, а острва теме „Егејско море“ и Самос својим положајем гравитирају западној и југозападној обали Мале Азије, то јест темама Тракесион и Кивиреота.

¹¹⁰ Cf., нпр., Крсмановић, *Војна реформа*, 88–97.

¹¹¹ Чини се да се управо од тог времена византијски Запад све више поистовећује с Балканским полуострвом, док главни центар и даље остаје Солун, који је био најважнији западни град царства још од средине V века, cf. *Catalogue of Byzantine seals I*, 1 (N. Oikonomides); Крсмановић, *Војна реформа*, 91, 93, 94. Таква

Сл. 16. Доњи део штита светог Димитрија, с натписом Κ(ΑΙ) Π(Ε)Λ(Ο)Π(Ο)Ν(Η)Σ(ΟΥ) [ΚΑΙ] ΠΑΣΗΣ Δ(Υ)ΣΕΩΣ (цртеж Маријана Марковић)

Fig. 16. Lower part of the shield of saint Demetrius, with the inscription Κ(ΑΙ) Π(Ε)Λ(Ο)Π(Ο)Ν(Η)Σ(ΟΥ) [ΚΑΙ] ΠΑΣΗΣ Δ(Υ)ΣΕΩΣ (drawing Marijana Marković)

оснивање теме Бугарске, са средиштем у Скопљу.¹¹² Прилике су се, међутим, промениле већ крајем треће четвртине XI столећа. Тада почиње незауостављив процес осипања царства. До 1350. године, када су најраније могле да буду насликане иконе из Марковог манастира, од некада непрегледних „западних“ територија под влашћу Ромеја остали су само Солун и његова најближа околина (западни део Халкидике с полуострвом Касандром и подручје око ушћа Вардара), Тракија са острвима Тасосом и Самотраком, као и делови Пелопонеза укључени у Морејску деспотовину.¹¹³ Стога је прилично једноставно одговорити на

статус имао је и у епохи Палеолога, о чему најбоље сведочи Теодор Метохит који Солун назива *највећим и најлепшим царевим градом на Зайаду*, v. *Византијски извори VI*, 93. О поменутих походима Јована Цимискија и Василија II и њиховим последицама v., нпр., Острогорски, *Историја*, 296–298, карта 4; С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 53–55; Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 36–42.

¹¹² Острогорски, *op. cit.*, 297; Максимовић, *op. cit.*, 37 (са старијом литературом); Крсмановић, *Byzantine province*, 192.

¹¹³ Поред наведених „западних“ територија, царству Ромеја преостали су још само Цариград и четири острва бивше теме Егејско море (Лезбос, Лемнос, Имброс, Тенедос), која су од Порфирогениновог времена сврставана у Исток (cf. п. 109). У вези

питање постављено на почетку овог пасуса. Евентуално би се могло помишљати да је свети Димитрије као велики дукс *ирада Солуна и Пелопонеза и целој Зайада* био призван да пружи заштиту и помоћ не само тадашњем византијском Западу него и држави Мрњавчевића јер су они били оснивачи и ктитори манастира којем је икона с необичном војном титулом солунског патрона била намењена. Територије те државе и саме су све до Милутинових и Душанових освајања улазиле у састав западних земаља царства Ромеја. Осим тога, у време настанка икона из Марковог манастира биле су, једнако као Тракија, Солун, Пелопонез и многи други делови Балкана, угрожене плановима Османлија за експанзију на европском тлу, отворено испоњеним већ на самом почетку друге половине XIV века.¹¹⁴

С доста сигурности може се говорити и о пореклу необичне титуле светог Димитрија. Она није постојала у војној хијерархији Византије, нити се сусреће у натписима уз средњовековне представе светих ратника, али је сачувано више извора који помињу *дуксове* или *велике дуксове* чија су се овлашћења односила на Солун и „цео Запад“. Најстарији и за наше разматрање најважнији примери потичу из друге половине X и прве две трећине XI века, тј. из епохе у којој је команда над западним и источним деловима царске армије била подељена. Поменућемо само неколико карактеристичних примера.¹¹⁵ Славни Нићифор Уран, који је у време војних операција цара Василија II против Самуила истовремено имао функцију *дукса Солуна и домесџика схола*, у нарративним изворима називан је и *архонџом целој Зайада*.¹¹⁶ Око две деценије касније у истом сукобу целу византијску западну армију, то јест тагме *схола Зайада* и Солунске теме, предводио је Константин Диоген, војник од каријере, који је у два наврата обављао функцију *дукса Солуна*.¹¹⁷ Солунски дука имао је, изгледа, широка војна овлашћења и у време побуне Петра Дељана (1040/1041). Судаћи по наводима јерменског историчара Аристака Ластиверција, цар Михаило IV том приликом је за војног заповедника

солунске области изабрао свог сродника Константи-на Пафлагона, некадашњег *домесџика схола Исџока*, дајући му, уз то, титулу магистра и управу над „Бугарском и западним земљама“.¹¹⁸ У време владавине цара Исака I Комнина, његов брат Јован обављао је дужност врховног команданта армије западног дела царства (*домесџик схола Зайада*), али је у неслужбеним изворима називан *великим дуксом целој Зайада* (*μέγας δούξ πάσης Δύσεως*).¹¹⁹ После доласка на царски престо Јовановог сина Алексија – Алексија I Комнина – термин *дукс* са значењем највишег армијског заповедника више се не појављује у изворима.¹²⁰ Сусреће се једино титула *меуас доуџ*, која је, међутим, све до пропасти Византије била везана за положај врховног команданта царске флоте.¹²¹ *Велики дукс* је, додуше, истовремено био и носилац војне власти у теми Хелада–Пелопонез, али та му титула није давала управу над војском Солуна и западних области.¹²² С друге стране, када је неки високи достојанственик управљао Солуном и западном војском, није носио титулу *дукса* или *великој дукса*. Илустрације ради, Михаило Главас Тарханиот – најистакнутији војсковођа у служби Андроника II Палеолога – који се крајем XIII века нашао на функцији обласног управника у Солуну, био је, према наводима Теодора Метохита, у том својству називан *врховним хеџемоном и сџираџеџом зайадне војске, ирадова и обласџи*.¹²³ Зна се, међутим, да је Главас носио титулу *великој коносџавла* када је, 1297. године, од цара добио задужење да спречи нападе краља Милутина на територије царства и да је убрзо након тога уздигнут у ранг *iproisџираџора*.¹²⁴ Ни поменуто звање ни титулатура осталих војних достојанственика из позновизантијског доба нису имали суштинску сличност с титулом која је додељена светом Димитрију на икони из Марковог манастира. Личност која је формулисала ту титулу радије се угледала на славније епохе у историји Византије и њене војске. Такав избор имао је, по свему судећи, јасно симболично значење.

с тим в., нпр., Острогорски, *Исџорија Византије*, 488, карта 8; Barker, *Manuel II*, 2 (map 1); Радић, *Време Јована V*, 187. До коначне пропасти царства границе „Запада“ још више су сужене, с тим што је после Маричке и Ангорске битке византијска власт накратко рестаурисана у појединим деловима некадашњих тема Салонике, Стримона и Хеладе. Солун је први пут пао под турску власт 1387. године и био је у византијским рукама само још између 1403. и 1423, cf. J. W. Barker, *Late Byzantine Thessalonike. A second city's challenges and responses*, DOP 57 (2003) 23–25, 28.

¹¹⁴ Cf., нпр., Острогорски, *Византија*, 493, 498–499, 502–503; Х. Иналдик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 15–25; Радић, *Време Јована V*, 223–225, 293–294, 342–343, 355–357.

¹¹⁵ О пореклу титулатуре светог Димитрија забележене на његовој икони из Марковог манастира опширније ће се говорити у оквиру посебне студије.

¹¹⁶ О Урану v. Krsmanović, *Byzantine province*, 52–55, 148, 153–156. О титули *домесџика схола* v. n. 61 supra.

¹¹⁷ О Константину Диогену v. Kühn, *Die byzantinische Armee*, 211–212, 229, 234–235; А. С. Мохов, *К cursus honorum Константина Диогена*, in: *Античная древность и средние века*, вып. 27: *Византия и средневековый Крым*, Симферополь 1995, 32–37; Krsmanović, *op. cit.*, 148, 155–156, 162, 199.

¹¹⁸ К. Н. Юзбашян, «Варяги» и «прония» в сочинении Аристака Ластиверци, ВВ 16 (1959) 21–24; *Повествование варданета Аристака Ластиверци*, ed. К. Н. Юзбашян, Москва 1968, 74; Kühn, *op. cit.*, 212; Мохов, *op. cit.*, 34, 36, n. 30, 37, n. 48.

¹¹⁹ Cf. n. 82 supra.

¹²⁰ Cf. Ангелов, *К вопросу*, 64–65; Hohlweg, *Beiträge*, 122.

¹²¹ Cf. n. 58 supra.

¹²² Поменуто тема постојала је до стварања крсташких држава у Хелади и на Пелопонезу 1205. године. Cf. n. 101 supra.

¹²³ L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe: le Kralj Milutin*, Thessalonikē 1978, 97; *Византијски извори за исџорију народа Јуџославије VI*, ed. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986, 96 (превод И. Ђурић).

¹²⁴ О Михаилу Главасу Тарханиоту v. Г. I. Θεοχαρίδης, *Μιχαήλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης*, Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 7 (1957) 183–206; С. Mango, *The monument and its history*, in: Н. Belting, С. Mango, D. Mouriki, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 11–23; *Византијски извори*, VI, 32–33 n. 66 (Љ. Максимовић), 96 n. 37 (И. Ђурић); PLP 11, ed. E. Trapp et al., Wien 1991, 179 (nr. 27504); А.-М. Talbot, А. Kazhdan, *Michael Tarchaneiotes Glabas*, in: ODB 2, ed. А. Р. Kazhdan, New York 1991, 852; I. G. Leontiades, *Die Tarchaneiotes. Eine Prosopographisch-sigillographische Studie*, Θεσσαλονίκη 1998, 69–72 (Nr. 32).

* * *

На основу свега онога што је у овом тексту наведено проистиче закључак да иконе из Марковог манастира не пружају никакве доказе за тврдњу да је њихов ктитор била царица Јелена Драгаш. У исто време доведено је у сумњу и Миљковић-Пепеково датовање

тих икона у раздобље између 1395. и 1405. године. Оно се може оспорити и због још неких разлога. Штавише, иконографске и стилске особености иконописних дела о којима је реч, као и неки подаци из историје Марковог манастира, упућују на закључак да су она настала између 1365. и 1377. године. Тај закључак ће, међутим, бити образложен у другом делу ове студије.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – РЕФЕРЕНЦЕ ЛИСТ

- Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* II, ed. F. Miklosich, J. Müller, Wien 1862.
- Actes d'Iviron* II, ed. J. Lefort et al., Paris 1990.
- Actes de Dionysiou*, ed. N. Oikonomidès, Paris 1968.
- Actes de Saint-Pantéléèmon*, ed. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982.
- Ahrweiler H., *Byzance et la Mer*, Paris 1966.
- Ahrweiler H., *La géographie historique de l'empire byzantin et le problème Orient-Occident*, in: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale* I, Spoleto 1983, 229.
- Barker J. W., *Late Byzantine Thessalonike. A second city's challenges and responses*, DOP 57 (2003) 23–28.
- Barker J. W., *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A study in late Byzantine statesmanship*, New Brunswick 1969.
- Bauer F. A., *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Regensburg 2013.
- Birkenmeier J. W., *The development of the Komnenian army, 1081–1180*, Leiden 2002.
- Bon A., *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- Brehier L., *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1970².
- Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomides, vol. I, Washington 1991, 1–2; vol. III (1996) 172.
- Cheyne J.-C., *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, Travaux et mémoires 9 (1985) 181–194.
- Clavijo. Embassy to Tamerlane*, ed. G. Le Strange, New York–London 1928.
- Costantino Porfirogenito De thematibus*, ed. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952.
- Crusius M., *Turcograeciae libri octo*, Basel 1584, 190 (<http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/crusius1/te01.html>).
- Djordjević I. M., *Der heilige Demetrios in der serbischen adligen Stiftungen aus der Zeit der Nemaniden*, in: *Lart de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec*, Belgrade, 1985, red. D. Davidov, Belgrade 1987, 69–73.
- Glykatzī-Ahrweiler H., *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX–XIe siècles*, Bulletin de correspondance hellénique 84 (1960) 52–64.
- Guillard R., *Études de civilisation et de littérature byzantines I: Alexios Apocaucos*, Revue du Lyonnais 1 (1921) 534–540.
- Guillard R., *Recherches sur les institutions byzantine* I, Berlin–Amsterdam 1967.
- Herrin J., *Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205*, DOP 29 (1975) 257–281.
- Hohlweg A., *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen*, München 1965.
- Hostetter, Jr. W. T., *In the heart of Hilandar. An interactive presentation of the frescoes in the main church of the Hilandar monastery on Mt. Athos*, Beograd 1998 (CD-ROM).
- Hunger H., Kresten O., *Archaïsierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die κράλαινα τῶν Τριβάλων*, JÖB 29 (1980) 187–236.
- Ingram W. H., *The ligatures of early printed Greek*, Greek, Roman and Byzantine Studies 7 (1966) 382–389.
- Initia hymnorum ecclesiae Graecae*, 2, ed. E. Follieri, Città del Vaticano 1961.
- Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, pt. I: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, t. III: Les églises et les monastères*, Paris 1953.
- Kalavrezou-Maxeiner I., *Byzantine icons in steatite*, Wien 1985.
- Kazhan A., *Apokaukos*, in: ODB 1, 134.
- Kazhdan A., *Domestikos ton scholon*, in: ODB 1, 647–648.
- Kazhdan A., *Doux*, in: ODB 1, 659.
- Kazhdan, *Megas doux*, in: ODB 2, 1330.
- Krsmanović B., *The Byzantine province in change (on the threshold between the 10th and the 11th century)*, Belgrade/Athens 2008.
- Kühn H.-J., *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, Wien 1991.
- Lampe G. W. H., *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961.
- Laurent V., *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaş*, REB 5 (1947) 183–184.
- Lehmann O., *Die tachygraphischen Abkürzungen der griechischen Handschriften*, Hildesheim 1965².
- Leontiades I. G., *Die Tarchaneiotai. Eine Prosopographisch-sigillographische Studie*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Les zélotes. Une révolte urbaine à Thessalonique au 14ème siècle. Le dossier des sources*, ed. M.-H. Congourdeau, Paris 2013.
- Lexikon zur byzantinische Gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, ed. E. Trap et al., Fs. 4, Wien 2001.
- Maguire H., *The Heavenly court*, in: *Byzantine court culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 1997, 247–258.
- Majesa G. P., *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984.
- Makis G., *Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt*, Genova 1988.
- Mango C., *The monument and its history*, in: H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 11–23.
- Marković M., *Notes on a Byzantine processional cross from the George Ortiz collection*, Зорграф 30 (2004–2005) 42.
- Matschke K.-P., *Thessalonike und die Zeloten. Bemerkungen zu einem Schlüsselereignis der spätbyzantinischen Stadt- und Reichsgeschichte*, Byzantinoslavica 55/1 (1994) 40–43.
- Matschke K.-P., Tinnefeld F., *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln–Weimar–Wien 2001.
- Mavromatis L., *La fondation de l'empire serbe: le Kralj Milutin*, Thessalonikē 1978.
- Miljković-Pepok P., *An unknown treasury of icons*, Skopje 2001.
- Miljković-Pepok P., *Quelques icônes nouvellement découvertes*, in: *XXe Congrès international des études byzantines (Collège de France – Sorbonne, 19–25 août 2001). Pré-actes. III. Communications libres*, Paris 2001, 349.
- Miller T. S., *The birth of the hospital in the Byzantine empire*, Baltimore–London 1997.
- ODB (*The Oxford dictionary of Byzantium*, 1–3, ed. A. P. Kazhdan, New York 1991).
- Oikonomides N., *A collection of dated Byzantine lead seals*, Washington 1986.
- Oikonomides N., *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)*, Travaux et mémoires 6 (1976) 147.
- Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle*, Paris 1972.
- PG 160, 951–952 (*Patrologiae cursus completus, series graeca posterior, tomus CLX*, ed. J.-P. Migne, Paris 1864).

- Philippides M., Hanak W. K., *The siege and the fall of Constantinople in 1453. Historiography, topography, and military studies*, Farnham–Burlington 2011.
- PLP 11, ed. E. Trapp et al., Wien 1991 (*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*).
- Porter S. E., Reed J. T., Brook O'Donnell M., *Fundamentals of New Testament Greek*, Grand Rapids – Cambridge 2010.
- Prolović J., *Die Kirche des Heiligen Andreas und der Treska*, Wien 1997.
- Pseudo-Kodinos. *Traité des offices. Introduction*, ed. J. Verpeaux, Paris 1966.
- Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, t. 5, ed. F. Dölger, P. Wirth, München 1965.
- Russell E., *St Demetrius of Thessalonica. Cult and devotion in the Middle Ages*, Oxford 2010.
- Skedros J. C., *Saint Demetrius of Thessaloniki. Civic patron and divine protector 4th–7th centuries CE*, Harrisburg 1999.
- Smyth H. W., *A Greek grammar for colleges*, New York 1920.
- Spatharakis I., *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976.
- Spatharakis I., *Corpus of dated illuminated Greek manuscripts to the year 1453*, 2, Leiden 1981.
- Talbot A.-M., *Battle of Rovine*, in: *The Oxford dictionary of Byzantium* III, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1815.
- Talbot A.-M., Kazhdan A., *Michael Tarchaneiotes Glabas*, in: ODB, 2, ed. A. P. Kazhdan, New York 1991, 852.
- Talbot A.-M., *Petra monastery*, in: ODB III, 1643.
- Talbot A.-M., *Xenon of the Kral*, in: ODB 3, 2209.
- Thompson E. M., *An introduction to Greek and Latin palaeography*, New York 1973².
- Treasures of Mount Athos*, ed. A. A. Karakatsanis, Thessaloniki 1997, 346–347 (K. Loverdou-Tsigarida).
- Wallace W., *An index of Greek ligatures and contractions*, *Journal of Hellenic Studies* 43 (1923) 186–193.
- Walter Ch., *St. Demetrius: The Myroblitos of Thessalonika*, *Eastern Churches Review* V (1973) 167–169.
- Zakythinou D. A., *Le despotat grec de Morée* I–II, ed. Chr. Maltézou, London 1975.
- Άμαντος Κ., *Ανατολή και Δύσις*, *Ελληνικά* 9 (1936) 32–36 [Amantos K., *Anatolē kai Dysis*, *Hellēnika* 9 (1936) 32–36].
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Φορητές εικόνες της ηπειρωτικής σχολής*, *Δελτίον ΧΑΕ* 27 (2006) 308–312 [Acheimastou-Potamianou M., *Phorētēs eikōnes tēs ēpeirotikēs scholēs*, *Deltion ChAE* 27 (2006) 308–312].
- Βαρζός Κ., *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, I, Θεσσαλονίκη 1984 [Varzos K., *Hē genealogia tōn Komnēnōn*, I, Thessalonikē 1984].
- Γούναρης Γ., *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, *Μακεδονικά* 21 (1981) 54–55 [Gounarēs G., *Hoi toichographies tou Hag. Ioannē Theologou tēs Mauriōtissas stēn Kastoria*, *Makedonika* 21 (1981) 54–55].
- Δοίκος Ν., Σίσιου Γ., *Καστοριανά μνημεία*, Καστοριά 1995 [Doikos N., Sisiou G., *Kastoriana mnēmēia*, Kastoria 1995].
- Θεοχαρίδης Γ. Ι., *Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς Ταρχανειώτης*, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7 (1957), 183–206 [Theocharidēs G. I., *Michael Doukas Glavas Tarchaneiotēs*, *Epistēmōnikē Epētērīs tēs Philosophikēs Scholēs tou Panepistēmiou Thessalonikēs* 7 (1957), 183–206].
- Κακουλίδη Ε. Δ., *Η βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου-Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη*, *Ελληνικά* 21 (1968) 20 [Kakoulidē E. D., *Hē vivliothēkē tēs monēs Prodromou-Petras stēn Kōnstantinoupolē*, *Hellēnika* 21 (1968) 20].
- Κάππας Μ., *Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας*, *Βυζαντινά Σύμμεκτα* 21 (2011) 300–301 [Kappas M., *Ho naos tou Agiou Nikolaou sto rema tou Sōphronē Lakōnias*, *Vyzantina Symmeikta* 21 (2011) 300–301].
- Κριαράς Ε., *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, 1100–1669, τ. XIV–XVIII, Θεσσαλονίκη 1997–2012 [Kriaras E., *Lexiko tēs mesaiōnikēs hellēnikēs dēmōdous grammateias*, 1100–1669, t. XIV–XVIII, Thessalonikē 1997–2012].
- Λάμπρος Σ. Π., *Παλαιολογεία και πελοποννησιακά* III, Αθήνα 1926, 266; IV (1930) 239 [Lampros S. P., *Palaiologēia kai peloponnēsiaka* III, Athena 1926, 266, IV (1930) 239].
- Μαρίνου Γ., *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002 [Marinou G., *Hagios Dēmētrios. Hē mētropōlē tou Mystra*, Athēna 2002].
- Μηναιον του Αυγούστου*, ed. Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός, Βενετία 1843 [*Mēnaion tou Augoustou*, ed. Vartholomaios Koutloumousianos, Venetia 1843].
- Ευγγόπουλος Α., *Άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δούξ ο Απόκαυκος*, *Ελληνικά* 15 (1957) 134–135 [Xyngoropoulos A., *Hagios Dēmētrios ho Megas Doux ho Arokaukos*, *Hellēnika* 15 (1957) 134–135].
- Ορλάνδος Α., *Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς*, *Αρχεῖον των βυζαντινῶν μνημείων της Ελλάδος* 4/2 (1938) 153 [Orlandos A., *Ta vyzantina mnēmēia tēs Kastorias*, *Archeion tōn vyzantinōn mnemeiōn tēs Hellados* 4/2 (1938) 153].
- Παζαράς Ν. Θ., *Άγιος Δημήτριος ο „Απόκαυκος“: μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση*, *Βυζαντινά* 29 (2009) 337–360 [Pazaras N. Th., *Hagios Dēmētrios ho „Arokaukos“: mia nea hermēneutikē prosengisē*, *Vyzantina* 29 (2009) 337–360].
- Παζαράς Ν., *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη*, Θεσσαλονίκη 2013 (непубликована докторска дисертација) [Pazaras N., *Hoi toichographies tou naou tou Hagiou Athanasiou tou Mouzakē*, Thessalonikē 2013 (unpublished doctoral dissertation)].
- Πελεκανίδης Στ., *Καστοριά, I. Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953 [Pelekanides St., *Kastoria, I. Vyzantinai toichographiai*, Thessalonikē 1953].
- Σίσιου Ι., *Οι καστοριανοί ζωγράφοι που μετακινούνται βόρεια κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα*, *Ниш и Византија* 2 (2004) 303 [Sisiou I., *Hoi kastorianoi zōgraphoi pou metakinountai voreia kata to prōto mīso tou 14ou aiōna*, *Niš i Vizantija* 2 (2004) 303].
- Χατζηδάκης Μ., *Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της μητρόπολης του Μυστρά*, *Δελτίον ΧΑΕ* 9 (1977–1979) 143–179 [Chatzēdakēs M., *Neōtera gia tēn historia kai tēn technē tēs mētropōlēs tou Mystra*, *Deltion ChAE* 9 (1977–1979) 143–179].
- Алексић В. Г., *Наследници Мрњавчевића и њерићорије њод њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*, Београд 2012 (непубликована докторска дисертација) [Aleksić V. G., *Naslednici Mrnjavčevića i teritorije pod njihovom vlašću od 1371. do 1395. godine*, Beograd 2012 (unpublished doctoral dissertation)].
- Анастасијевић Д., *Српкиња византијска царица*, Београд 2004 (Anastasijević D., *Srpkinja vizantijska carica*, Beograd 2004).
- Ангелов Д., *К вопросу о правителях фем в Эпирском деспотате и Nikejsкой империи*, *Byzantinoslavica* 12 (1951) 58–65 [Angelov D., *K voprosu o praviteliakh fem v Ēpirskom despotate i Nikejskoj imperii*, *Byzantinoslavica* 12 (1951) 58–65].
- Будимир М., *Црепајац Љ., СТОΙΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Основи грчке глотологије*, Београд 1979³ (Budimir M., *Crepaјac Lj., STOIXEIA ELLHNIKA. Osnovi grčke glotologije*, Beograd 1979³).
- Византијски извори за историју народа Југославије* VI, ed. Ф. Баршић, Б. Ферјанчић, Београд 1986 (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* VI, ed. F. Barišić, B. Ferjančić, Beograd 1986).
- Габелић С., *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998 (Gabelić S., *Manastir Lesново. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1998).
- Грозданов Ц., *Суботић Г., Црква свеиої Ђорђа у Речици код Охридa*, *Зограф* 12 (1981) 73–74 [Grozdanov C., *Subotić G., Crkva svetog Đorđa u Rečici kod Ohrida*, *Zograf* 12 (1981) 73–74].
- Грозданов Ц., *Христос цар, Богородица царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV и XV век во Трескавац*, *Културно наследство* 12–13 (1988) 5–16 [Grozdanov C., *Hristos car, Bogorodica carica, nebesnite sili i svetite vojni vo živopisot od XIV i XV vek vo Treskavac*, *Kulturno nasledstvo* 12–13 (1988) 5–16].
- Димитријевић С., *Одношаји њећских њаџријараха с Русијом у XVII веку*, *Глас СКА* 58 (1900) 224 [Dimitrijević S., *Oдношаји pećskih patrijaraha s Rusijom u XVII veku*, *Glas Srpske kraljevske akademije* 58 (1900) 224].
- Димитријевић С., *Документи који се тићу односа између Српске цркве и Русије у XVI веку*, *Споменик СКА* 39 (1903) 38–39 [Dimitrijević S., *Dokumenti koji se tiću odnosa između Srpske crkve i Rusije u XVI veku*, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 39 (1903) 38–39].

- Драгићевић П., Повеља „царице“ Јевдокије и њеној сина Константинина о даривању Хиландару њихове башићинске цркве у Архилевици, Стари српски архив 10 (2011) 97 [Dragičević P., Povelja „carice“ Jevdokije i njenog sina Konstantina o darivanju Hilandaru njihove baštinske crkve u Arhiljevici, Stari srpski arhiv 10 (2011) 97].
- Ђурић В. Ј., Византијске фреске у Јујославији, Београд 1974 (Ђурић В. Ј., Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974).
- Ђурић И., Сумрак Византије (Време Јована Палеолоа), 1392–1448, Београд 1984 (Ђурић И., Sumrak Vizantije (Vreme Jovana Paleologa), 1392–1448, Beograd 1984).
- Живојиновић М., Болница краља Милутина у Цариграду, ЗРВИ 16 (1975) 105–115 [Živojinović M., Bolnica kralja Milutina u Carigradu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 105–115].
- Живојиновић М., Драгаш и Света Гора, ЗРВИ 43 (2006) 53–54 [Živojinović M., Dragaš i Sveta Gora, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 53–54].
- Златановић М., Архилевица, Врањски гласник 20 (1987) 169–175 [Zlatanović M., Arhiljevica, Vranjski glasnik 20 (1987) 169–175].
- Иванов Ђ., Български старини из Македонија, Софија 1931 (Ivanov Ā., Bŭlgarski starini iz Makedonija, Sofija 1931).
- Иванов Ђ., Северна Македонија. Исторически издирвања, Софија 1906 (Ivanov Ā., Severna Makedonija. Istoricheski izdirvanja, Sofija 1906).
- Иналџик Х., Османско царство. Класично доба 1300–1600, Београд 1974 (Inaldžik H., Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600, Beograd 1974).
- Историјски атлас, ред. М. Благојевић, Београд 2011 (Istorijski atlas, red. M. Blagojević, Beograd 2011).
- Карский Е. Ф., Очерк славянской кирилловской палеографии, Варшава 1901 (KarskiĀ E. F., Oчерk slaviānskoĀ kirillovskoĀ paleografii, Varšava 1901).
- Крсмановић Б., Појеницијал функције доместика шола (VIII–X век), ЗРВИ 43 (2006) 393–426 [Krsmanović B., Potencijal funkcije domestika shola (VIII–X vek), Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 393–426].
- Крсмановић Б., Усион војној илемсџва у Византији XI века, Београд 2001 [Krsmanović B., Uspion vojnog plemstva u Vizantiji XI veka, Beograd 2001].
- Крсмановић Б., Војна реформа у теми Македонија, Ниш и Византија 11 (2013) 92–97 [Krsmanović B., Vojna reforma u temi Makedonija, Niš i Vizantija 11 (2013) 92–97].
- Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолоа, Београд 1972 [Maksimović Lj., Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972].
- Максимовић Љ., Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, ЗРВИ 36 (1997) 36–42 [Maksimović Lj., Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 36–42].
- Максимовић Љ., Рејенисџво Алексија Ајокавка и друшџвена кретања у Цариграду, ЗРВИ 18 (1978) 172 [Maksimović Lj., Regentstvo Aleksija Apokavka i društvena kretanja u Carigradu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 18 (1978) 172].
- Матанов Х., Княжеството на Драгаш, Софија 1997 (Matanov H., Kniāzhestvoto na Dragashi, Sofija 1997).
- Миљковић-Педек П., Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица, Скопје 1981 (Miljković-Pepek P., Veljusa. Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica, Skopje 1981).
- Миљковић-Педек П., Комплексот цркви во Водоча, Скопје 1975 (Miljković-Pepek P., Kompleksot crkvi vo Vodoča, Skopje 1975).
- Миљковић-Педек П., Непознат трезор икони, Скопје 2001 (Miljković-Pepek P., Nepoznat trezor ikoni, Skopje 2001).
- Миљковић Б., Чудојтворна икона у Византији, Београд 2011 (непубликована докторска дисертација) [Miljković B., Čudotvorna ikona u Vizantiji, Beograd 2011 (unpublished doctoral dissertation)].
- Михалчић Р., Крај Српској царства, Београд 1975 (Mihaljić R., Kraj Srpskog carstva, Beograd 1975).
- Мохов А. С., К cursus honorum Константина Диогена, in: Античная древность и средние века, вып. 27: Византия и средневековый Крым, Симферополь 1995, 32–37 [Mohov A. S., K cursus honorum Konstantina Diogena, in: Antichnaia drevnost' i srednie veka, vyp. 27: Vizantiia i srednevekovyĀ Krym, Simferopol' 1995, 32–37].
- Мошин В., Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша, Уметнички преглед 1 (1937/1938) 136–137 [Mošin V., Krst carice Jelene, kćeri kneza Dragaša, Umetnički pregled 1 (1937/1938) 136–137].
- Муравьев А. Н., Сношения России с Востоком по делам церковным, Санкт-Петербург 1858 (Murav'ev A. N., Snosheniia Rossii s Vostokom po delam tserkovnym, Sankt-Peterburg 1858).
- Острогорски Г., Господин Константин Драгаш, Зборник Филозофског факултета 7/1 (1963) 289 [Ostrogorski G., Gospodin Konstantin Dragaš, Zbornik Filozofskog fakulteta 7/1 (1963) 289].
- Острогорски Г., Историја Византије, Београд 1959 (Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1959).
- Петковић В. Р., Прејлед црквених сјоменика кроз џовесницу српској народа, Београд 1950 (Petković V. R., Pregled crkvenih spomenika kroz poveshnicu srpskog naroda, Beograd 1950).
- Пириватрић С., Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997 (Pirivatrić S., Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1997).
- Повествование варданета Аристакеса Ластивертци, ed. К. Н. Юзбашян, Москва 1968 (Povestvovanie vardapeta Aristakesa Lastiverttsi, ed. K. N. Ūzbashiān, Moskva 1968).
- Поповска-Коробар В., Икони од Музејот на Македонија, Скопје 2004 (Popovska-Korobar V., Ikoni od Muzejot na Makedonija, Skopje 2004).
- Радић Р., Време Јована V Палеолоа, Београд 1993 (Radić R., Vreme Jovana V Paleologa, Beograd 1993).
- Радојичић Ђ. Сп., Листина манастира Петре од октџобра 1395 год. као извор за хронологију битке на Ровинама, Богословље 2 (1927) 295–300 [Radojičić Ā. Sp., Listina manastira Petre od oktobra 1395 god. kao izvor za hronologiju bitke na Rovinama, Bogoslovlje 2 (1927) 295–300].
- Рајковић С., Порођица Вријенија у XI и XII веку, Београд 2003 (Rajković S., Porodica Vrijenija u XI i XII veku, Beograd 2003).
- Сисиу Ј., Појединачне фигуре светителја у наосу Успенја Богородице у Зевџостасио (Касторија), Ниш и Византија 13 (2015), у штампи [Sisiu J., Pojedinačne figure svetitelja u naosu Uspenja Bogorodice u Zevgostasio (Kastorija), Niš i Vizantija 13 (2015), in print].
- Смолчић Макулјевић С., Манастир Трескавац, Београд 2013 (Smolčić Makuljević S., Manastir Treskavac, Beograd 2013).
- Стојановски А., Где треба тражити манастир (и село) Архилевицу?, ЗЛУМС 22 (1986) 213–220 [Stojanovski A., Gde treba tražiti manastir (i selo) Arhiljevicu?, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 22 (1986) 213–220].
- Суботић Г., Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980 (Subotić G., Ohridska slikarska škola XV veka, Beograd 1980).
- Сюзюмов М., К вопросу о характере выступления зилотов в 1342–1349 гг., ВВ 28 (1968) 23–27 [Siūziūmov M., K voprosu o kharaktere vystupleniia zilotov v 1342–1349 gg., Vizantiiskii vremennik 28 (1968) 23–27].
- Тодић Б., Старо Наџоричино, Београд 1993 (Todić B., Staro Nagorićino, Beograd 1993).
- Ђирковић С., Године криза и превирања, in: Историја српској народа II, ed. Ј. Калић, Београд 1982, 54–55 (Ćirković S., Godine kriza i previranja, in: Istorija srpskog naroda II, ed. J. Kalić, Beograd 1982, 54–55).
- Флоринский Т., Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века I, С.-Петербург 1882 (FlorinskiĀ T., Ūzhnye Slaviāne i Vizantiia vo vtoroi chetverti XIV veka I, S.-Peterburg 1882).
- Юзбашян К. Н., «Варяги» и «прония» в сочинении Аристакеса Ластивертци, ВВ 16 (1959) 21–24 [Ūzbashiān K. N., «Variāgi» i «proniiā» v sochinenii Aristakesa Lastiverttsi, Vizantiiskii vremennik 16 (1959) 21–24].

Observations on the oldest known icons of the Monastery of King Marko (I)

The issue of the patronage of Helena Dragaš
and the inscription on the shield of St Demetrios

Miodrag Marković

The text deals with the five oldest icons once held at the treasury of the Monastery of King Marko near Skopje (the icons of Christ Pantokrator, the Virgin Hodegetria, St John the Baptist, St Archangel Michael and St Demetrios). The icons were first published in 2001, thanks to the Skopje-based art historian Petar Miljković-Peppek. Before that, they were unknown to scholars because they had been repainted in 1865 by *zographos* Nikola Mihailov of Kruševo. The icons were cleaned as late as 1993 at the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Skopje.

Miljković-Peppek has dated the icons to the beginning of the fifteenth century, namely to the period between 1400 and 1405, and has concluded that they were donated to the Monastery of King Marko by the Byzantine Empress Helena Dragaš, the daughter of the Serbian nobleman and local ruler Constantine Dragaš. According to the eminent art historian, the donation was made in memory of her father, who was killed in the battle of Rovine on May 17, 1395, as a vassal to Sultan Bayezid I. As it is well known, King Marko, the founder of the Monastery of King Marko, was killed in the same battle, fighting on the same side.

The mentioned conclusion regarding the donor is based on the inscriptions on the icons of St John the Baptist and St Demetrios. In the depiction of St John the Baptist, attention is focused on the toponymic epithet *Κωνσταντινίου πόλεο(ς) Πέτρ(ας)*, derived from the name of the Constantinopolitan monastery of St John the Baptist at Petra, founded in honour of Christ's Forerunner already in the Early Byzantine period. Although such a toponymic epithet is not unparalleled in the Byzantine iconographic tradition, it has been crucial in reaching the conclusion that Helena Dragaš donated the icon. The support for this conclusion is found in written sources which show that the Empress and her husband Manuel II Palaiologos maintained close relations with the capital's renowned monastery. By an act issued in October 1395, they generously donated the monastery at Petra to ensure that the fraternity regularly and solemnly performed commemorations for the Empress's tragically deceased father.

The inscription on the lower part of the shield of St Demetrios is another element that has assured P. Miljković-Peppek that the icons from the Monastery of King Marko were commissioned by Helena Dragaš. At this place the abbreviated words, which he interprets as the two Empress's surnames – the maiden and married,

are inscribed: Δ(PA)ΓΑC Κ(AI) Π(A)Λ(AIOΛO)Γ(I)-N(A).

M. Marković demonstrates in this article that the epithet *Κωνσταντινίου πόλεο(ς) Πέτρ(ας)* cannot be regarded as a proof that the icon of St John the Baptist, as well as the other four oldest icons once kept in the treasury of the Monastery of King Marko, were commissioned by Empress Helena Dragaš. Even if it were possible to reliably establish that the icons were made in the monastery at Petra – which cannot be done based on available data – one should not ignore the fact that there were other persons of Serbian origin who could have been related to the famous Constantinopolitan monastic community established in honour of St John the Baptist. In written sources, the relations of Serbs with the monastery at Petra can be traced back to the reign of King Milutin, who restored the monastery and constructed the so-called King's *xenon* (*ξενών τοῦ Κράλη*) in its backyard. King Milutin's patronage to the monastery at Petra secured to his heirs to the Serbian throne and probably to some other Serbian dignitaries a special status in the monastery of Saint John the Baptist. It is known, for example, that the *hegoumenoi* of the monastery of Hilandar were entitled to use three monastic cells in the "King's *xenon*" when they visited Constantinople.

Having in mind that already in October 1395 Helena Dragaš secured, by her donation, that regular commemoration prayers and services be held for her father in the monastery at Petra, the conclusion that somewhat later the Empress arranged for commemorations dedicated to her father in another monastery can hardly be considered reliable. It is particularly difficult to believe that this was done in the Monastery of King Marko, as there were more suitable places to celebrate the memory of Constantine Dragaš in her homeland. Even if we did not take into account the church of the Virgin in the monastery Arhiljevica – where the Dejanović brothers, as sons of the *sebastokrator* and *despotes* Dejan, the founder of the monastery, inherited the founder's rights, which ensured that annual commemorations of the deceased founders be held – there were still many other renowned monasteries and churches in the state ruled by the Dragaš family. On the other hand, the Monastery of King Marko had never been in the territory ruled by the Dragaš family and, more importantly, members of this family were neither involved in its founding and construction, nor were they related by kinship with its founders, kings Vukašin and Marko.

Moreover, it seems that the two families were not on good terms since before the Battle of Marica.

The other argument on which Miljković-Peppek has based the conclusion that the donor of the oldest icons from the Monastery of King Marko was the daughter of Constantine Dragaš is not well-founded as well. The words written on the bottom half of the shield of St Demetrios do not read, as he has believed, Δ(ΡΑ)ΓΑC Κ(ΑΙ) Π(Α)Λ(ΑΙΟΛΟ)Γ(Ι)Ν(Α). The entire inscription actually refers to St Demetrios. In the inscription on the top of the shield, he is assigned the epithet *Apokauchos* and the title of the *Megas Doux of Thessalonike*, whereas the inscription in the lower part of the shield indicates that the military jurisdiction of the famous holy warrior also extended to the Peloponnesus, as well as “the entire West”: Δ(Η)Μ(Η)ΤΡ(ΙΟC) Ο ΑΠ(Ο)ΚΑΥΧΟC Μ(Ε)Γ(Α)-Δ(ΟΥ)Ξ ΠΟΛ(ΕΩC) Θ(ΕCΣΑΛΟΝΙΚΗC) Κ(ΑΙ) Π(Ε)-Λ(Ο)Π(ΟΝ)Ν(Η)Σ(ΟΥ) [ΚΑΙ] ΠΑCΗC Δ(Υ)CΕΩC (= “Demetrios *Apokauchos*, the *Megas Doux* of the City of Thessalonike and the Peloponnesus, and the entire West”).

The proposed reading of the inscription is explained in detail in further sections of Marković’s study. The author then proceeds to clarify which territories, along with the Peloponnesus and Thessalonike, could have been implied in the phrase *μεγαδούξ ... πάσης Δύσεως* (“the *Megas Doux ... of the entire West*”) in the inscription on the shield St Demetrios. It has been established that by 1350, which is the earliest date when the icons from the Monastery of King Marko could have been painted, the only remains of the formerly vast “western” territories ruled by the Romaioi included only Thessalonike and its immediate surroundings (the western part of Chalkidiki, with the Kassandra Peninsula, and the area around the mouth of the Vardar River), Thrace with the islands of Thassos and Samothrace, as well as those parts of the Peloponnesus which belonged to the Despotate of the Morea. It is reasonable to hypothesize that St Demetrios, as the *Megas Doux of Thessalonike and the Peloponnesus and the entire West* was invoked to provide protection and help not only to what were then the western areas of the Byzantine Empire but also to the state of the Mrnjavčevićs, because they were the founders and benefactors of the monastery for

which the icon with the unusual military title of Thessalonike’s patron saint was intended. Until the conquests of King Milutin and Emperor Dušan, the territories of this state belonged to the western areas of the Empire of the Romaioi. Furthermore, at the time when the icons from the Monastery of King Marko were painted, these territories – just like Thrace, Thessalonike, Crete and many other parts of the Balkans – were threatened by the Ottoman plans for expansion on European soil, blatantly evident already at the very beginning of the second half of the fourteenth century.

The final section of the paper deals with the origin of the unusual title of St Demetrios. It neither existed in the military hierarchy of the Byzantine Empire, nor can it be found in medieval inscriptions that accompany images of holy warriors. However, several written sources mentioning the *doukes* or *mezas doukes* whose authority covered Thessalonike and “the entire West” have survived. The earliest and the most similar examples date back to the second half of tenth and the first two-thirds of the eleventh century, i.e. from the period when the command over the western and eastern parts of the imperial army was divided. The person who formulated the title of Thessalonike’s holy patron in the icon from the Monastery of King Marko obviously followed the models set in the glorious epochs in the history of Byzantium and its army, and not in the time of the Palaiologoi, when the icon was painted. By all accounts, such a choice had a clear symbolic meaning.

Based on the presented discussion, the conclusion arises that the icons from the Monastery of King Marko do not provide any evidence for the hypothesis that they were donated by Empress Helena Dragaš. At the same time, the dating of the icons proposed by Miljković-Peppek – to the period between 1395 and 1405 – is also challenged. It can also be disputed for some other reasons. Moreover, the iconographic and stylistic peculiarities of the discussed icons, as well as data related to the history of the Monastery of King Marko, lead us to the conclusion that they were made between 1365 and 1377. This conclusion will be explained in the second part of the study, which will be published in a future issue of *Zograf*.